

Генчо Стоев - ЦЕНАТА НА ЗЛАТОТО

Пролог

Глава първа

Глава втора

Глава трета

Глава четвърта

Глава пета

Глава шеста

Глава седма

Глава осма

Глава девета

Глава десета

Епилог

ПРОЛОГ

Какво може да се купи с хилядо лири чисто злато? С две хиляди? А с голямата гевгирена къща сред селото? С многото казани тахан и шарлаган, с хектарите лозя и бъчвите с виното?

Хадживраневите от Перушица ги имаха. Излезли из раята, те бяха искали да спечелят пари и достойнство. Намери се малко мая, случи се здраве и късмет, провървя им. Дори Исмаил ага Сулейманоглу, първенецът на турското село Устина, взе да им идва на гости. Тои се падаше правнук на знатния спяхия Сулейманоглу, прочутия султански рицар, участвувал в превземането на Будапеща, в потурчването на Родопите и дарен с чифлици в тоя край.

За чест по-голяма от тая Хадживраневите не можеха да мислят. Но тъкмо добиха желаното, през един април синовете им отказаха гостоприемство на агата, забъркаха се във въстанието...

Даскал Петър Бонев ги подмами. Няма свой имот и злато, както думаше хаджи Враньо, имал само силен език и стара охтика, та затуй му било лесно да говори за "общо дело", за "свобода и смърт". Какво ще загуби? Чорбаджи Рангел Гичев, който водеше голямата сестра на Даскала, който бе харчил пред бога и пред хората, за да изучи своя паметлив и слабоват шурек, съжеляваше, че му е давал хляб, а не отрова.

Всичко заради Даскала стана. И защо го направи той, щом като (тъй се разправяше) и самият се колебаел?

Било през Велика събота - последния мирен ден. Рано призори към планината потеглили конници. Отивал Даскала с десетниците да огледа родопските пещери - стават ли за убежище.

Там ги заварил светликът. Сами всред здрача на планинските гънки, всред нощната тишина, изостанала там, те чули как се надпяват хилядите петли на селото и видели златните православни кръстове на новата църква да блестят над едва порозявялата далечина. Слънцето било още скрито, само кръстовете искрели - като че те излъчвали кротката розова светлина, като че те самите раждали утрото.

- Слушайте и гледайте! - рекъл Даскала, като спрял коня си и замрял. - Наслушаите се, нагледайте се! Само че защо нарекохме църквата "Архангел Михаил", а не "Свети Рогльо"?

Рогльо не бил светия. На времето, когато се извършвало потурчването на околните села, ковачът Рогльо станал хайдутин, отървал Перушица, ала и сетне продължил хайдутлука. Не прилягало да бъде наричан светия.

Даскала казал още нещо странновато, после се отбил към Борунчешма да напои кончето. Десетниците продължили бавно към пещерите. По пътя спирали, поизчаквали го тук-там, но той не идел. Когато се връщали след час, заварили все тъй изправен пред коритото. Конят го гледал учудено, а той още му свирукал занесен и от очите му капели сълзи.

Знаело се вече, че е станало предателство, че много села нямамо да въстанат и още предишната нощ на север, в планините отвъд Филибелийското поле, аленеели пожарища. Те се виждали като близки овчарски огньове: да посегнеш - ръцете си ще огрееш.

Сигурно със села и паланки са били стъкнати тия огньовете, щом ги виждали от толкоз далече, и перущени не помнели такова нещо от кърджалийски времена насам.

Така си стоял Даскала. Спогледали се десетниците и Павльо Хадживранев рекъл:

- Е, Даскале, ако не си сигурен?

- Сигурен съм - отвърнал Даскала. - И таз добра!

- А ония пожарища там?

- Турски села горяха, Павльо, за тях ли ще жалиш?

Същата нощ от Родопите слезли трима помаци начело със старата хайта Дели Асан Баиманолу. Подминали те Власовица, сетне и крайните махали, като оглеждали всичко със светнали в мрака очи. Стигнали до Тилевото кафене на хорището. Там ги спрял въстаническият патрул. Осветили с фенер лицата им, познали ги. Попитали Дели Асана за какво е дошъл - дали пак за пъдарин да се ценява в селото. Защото той често бил идвал в Перушица: "Аз съм ви сега пъдаринът!" - казвал, определял сам какъв ще му е хакът, къде ще му носят печеното пиле за обяд, стоял седмица-две и си отивал. През това време и с мъже се посбивал, и на булки налитал, и добитък отвлечал...

- Не-е-е! - отвърнал развеселен той на патрула пред Тилевото кафене. - Ха-ха-ха! Хубави са вашите пилета, ама свършиха тия времена, българинът се промени, нали тъй? - Говорел весело, отпуснал лениво ръце върху пишовите в силяха, и току извърщал едрата си меча глава през рамо - да види кои стои в тъмното зад гърба му. - Обичах аз Перушица, макар че вие дип не ме щяхте... Ама терсене ще ви е без Дели Асана, ей! Кои ще ви прави таквиз мурафети, а?

Попитали го отново за какво е дошъл. Тогава той поискал три мулета, ракия и тютюн за Мемедаа Тъмръшлията - предводителя на потурчените родопски села. Тъмръшлията им поръчал да кажат, че тръгва към Средногорието - да гони бунтовниците. Перущени щял да пази и от своите хора, и от околните турци - само мирни да стоят.

Додето се разправяли с него, наоколо се сбрал народ. Старите се връщали от богослужение, а на младите не им се лягало. През тая нощ и България щяла да възкръсне, както обещавал Даскала. Кой с радост, кои със страх - всички очаквали чудото. Та тъкмо тогава видели пред Тилевото кафене патрулните с фенера, а над тях - огромните осветени плещи на Дели Асана и огромната му осветена меча глава. Те помислили, че е пленен и доведен тук, за да изкупи греховете си, ала като приближили, чули го да изрежда какво иска... Като че възкресението се отменяло.

Някои гласели вече къде да го причакат на връщане, а хаджи Враньо си пробил път до него, ръкувал се и викнал, та всички да чуят:

- Ракията от мене ще е, Дели Асане, панта такава. Пийте, да разберете, че перущени не помнят лошото... Анасонлийка! Така кажи на Мемедаа от Тъмръш: дядо Хаджия, кажи, я праща - три товара анасонлиика, дядо хаджи Враньо...

- Ха-ха-ха - смеел се Дели Асан. - Ти, дядо Хаджи, по-рано нищо не ми даваше...

- Ти сам си го вземаше, нехранимайко - отвърщал му шеговито и мъчително Хаджията. Той за пръв път говорел с хайтата.

И се виждало отстрани как в светлия кръг на фенера двамата се тупали един друг по раменете и как секнали, когато в светлината се появил изпитият Исусов образ на Даскала. - Дядо Хаджи - рекъл кратко Даскала, - върви да спиш! А тогава - посочил той Дели Асана на хората си - вържете го!

Пишовите на хайтата блеснали в миг във от силяха. Апапите му опрели гърбове о неговия, също с пишови в ръце.

- Даскале - изръмжал Дели Асан. - Мемедая ни чака с хилядо чияка зад Власовица. Ако не се върнем...

Власовица, един от хълмовете между селото и Родопите, не се виждала в тъмната безлунна нощ, но всички в миг се обърнаха натам, където трябвало да се извисява нейната камениста снага. Загледали се.

- Ще се върнете, има си хас - рекъл хаджи Враньо, все още при фенера, спокоен и благ. - Даскала мисли, че пак си дошъл да крадеш... Такова е времето, та си пазим селото... Дели Асане, хайде вкъщи, гост ми бъде...

- Ха-ха-ха - засмял се пак Дели Асан. - От мене да мине!

- Павльо! - извърнал се Даскала към тъмното. В светлината се появил Павльо Хадживранев.

- Тате - рекъл чинно и боязливо той, - ако не си тръгнеш веднага, и тебе ще вържем... На същото въже...

- Хайде, вържете нощните гости! - повторило заповедта си исусовското и не съвсем исусовско лице на Даскала.

- Да видим кой ще е тоя! - изръмжал пак Дели Асан и тъмният блясък на пищовите му се заоглеждал наляво, надясно.

Патрулните не бързали.

- Аз ще съм тоя - рекъл Даскала, пристъпил към него и сложил ръце върху китките му. - Колко души си убил досега, Дели Асане?

- Нито един - отвърнал хайтата. Писщовите му опирали о слабите гърди на Даскала, било достатъчно само да го блъсне с тях, камо ли пък да стреля. - До трепане не съм стигал, даскале, хорски приказки са това.

- Трепал е! - подвикнали гласове от тъмното.

- Кого съм утрепал, бре? - викнал и тоя, все тъй, с пищовите в Даскала, без да блъска и без да стреля. - Само дето име ми е излязло. Даскале, остави ме. Не вземай грях върху себе си!

- Няма да сторя грях, Дели Асане. Помакът пошавнал малко наляво, надясно заедно с Да-скала, но не чак толкова, че това да се сметне за съпротива.

- Е, и какво, като ме вържеш? - рекъл той. - После ще ме отвържеш!

Никой неочаквал това от прочутата, непобеждавана хайта - оставил се Деля Асан да го вържат! И като че тръснал дори с псувния пищовите си в земята.

Сега фенерът осветил по-отбизо ръцете му -- наистина били вързани. И празни. После фенерът се навел надолу, там връз пепелта, наистина блестяла синкавата стомана и над нея като барутен дим след последния изстрел се виел ситният прахоляк от падането. Нежен и златист бил тоя дим.

- Даскале - подел Дели Асан, - чувал съм от стари хора, че някога сме имали една и съща вяра... Както езикът... Мене все ме влечеше към българските села... По-сладко ми беше в тях... Дали кръвта ме е теглила, Даскале?

Ала повели тримата помаци към нивите. Освен патрула и сбраните при Тилевото кафене Даскала пратил да повикат и други мъже, та да има от всяка къща по един.

Дели Асан стъпал тежко в тъмното, грамаден, неясен и покорен като вол. Поискал на два пъти да спрат до трънките край пътя и да му развържат потурите. Апапите му също клякали до него - каквото правел той, това и те.

"Тук!" - рекъл Даскала, когато стигнали до манастир-ските орехи. На всички се допушило, насядали и заговорили за сушавата пролет, за слабите жита. Чул се тогава и гласът на Дели Асана - отгънял като на дете, пълен със страхове и надежди:

- Когато правех зулуми, все си виках: ако не ме утрепят тия хора, значи така им се пада... Пък сега виждам - грешил съм... затуй искам да ви оставя златото си...

- Е, братя - изправил се Даскала, - скоро ще съмне... Едно време, когато Алтънспахълъ и моллите потурчвали селата, пред Перушица запънали... Рогльо белязал на хората си кръстовете по ръцете - с нажежено желязо... И цялото село тъй... Самите молли не искали да обръщат такива хора към аллаха. Направо убивали... Които загинали тогава - с чест загинали, които пък оставали - създали нас... И аз искам сега да ви бележа с един знак...

- Да пратим хабер на жената за златото - рекъл Дели Асан. - Додето съмне, чиякът да е в балкана...

- Даскале, какво ще речеш? - попитал Павльо Хадживранев.

- Първом искам да ви бележа - отвърнал Даскала. - С един такъв знак ще ви бележа, братя - извисил глас той, но хайтата се надигнал:

- Мемедаа злато ще ви иска, Даскале! Казваше вчера, че много злато се е сбрало в Перушица... Барем още един ден, Даскале...

- С такъв знак - викнал още по-силно Даскала, - който с вода се измива и пак се предава на деца и на внуци... С кръв. С кръв, братя...

Всички потръпнали и преди още да посочи помаците, преди да каже: "С тяхната" - Дели Асан изревал и се юрнал вързан, на четири крака между насядалите. Апапите му - също.

Но не стигнали далеко и както казвал на връщане Даскала, велико тайнство се извършило тая нощ на три различни места в орешака под единния купол на българското небе.

Неделята дошла тиха и радостна. Наоколо нямало и помен от Тъмръшлията - кой знае Дели Асан не ги ли само плашил с това име.

Младите мъже и момците се разхождали до хорището на коне. Разяргали ги по харманите в дворовете си и така излитали през разтворените порти. На хорището църковният хор пеел "Стани, стани, юнак балкански". Даскала размахвал отсечено ръце и също пеел. Съгледвачите, изпратени далече из къра и планината, не ги тревожели с никакви известия.

Само един друговедец бил виден да препуща към селото - препущал открито, без пушка, цял в сърма, и съгледвачите го познали: Исмаил ага Сулейманоглу - чифликчията от Устина. Досетили се, че идва според обичая си да зачете празника на своя дост хаджи Враньо. Пък и нищо лошо не бил правил той никому в Перушица.

Отстранили се, очистили пътя му и агата стигнал до големите хаджийски порти. Там младите не го посрещнали с почит, както всякога по-рано. Нито синовете, нито снахите се спуснали да поемат юздите на ата му. Като че не го и видели.

Само старият му се зарадвал, питал го любезно каква sluка го води насам, какво ново носи от благословеното село Устина, живи ли са, здрави ли са всички в сарая му, нагласил го да седне на къшката и все бърбел и току се ослушвал. Защото заедно с обичайните мирни селски шумове долитали и звукове от десетки копита, и някаква дръзка песен, и подсвирквания, и пукане на пищови...

Нищо не рекъл гостът, чакал старият да започне, а старият викнал отгоре да донесат печеното агне и виното. От двете вина - бялото и черното. Но вече не му вървяла

приказката. Настъпило мълчание на къшката и тревожните шумове сега долитали още по-ясно. Най-сетне Хаджията въздъхнал:

- Стана тя една, Исмаил ага, не знам как ще я оправим...

- Кажи, дядо Хаджи.

- Младите - рекъл Хаджията.

- Е?

Но не продължил по-нататък старият.

- Е? - повторил агата.

- Делят се...

- Как се делят? От кого?

- От кого ли? - замислил се старият. - От мене...

- От тебе? За какво?

Как да е, оправил се старият, усукал я, че всеки иска сам да търгува и сам да си брои алтъните... За Даскала не обадил. Нито за Дели Асана. Хапнали още двамата достове от печеното агне, поприказвали още за туй-онуй и Исмаил ага си тръгнал. Бил като втресен.

А селото продължавало да празнува свободата и през нощта. Чак до утрото, когато осъмнало обкръжено от помаци и турци.

На всеки рид край него се веел по един червен байрак с полумесец. Исмаил ага нямал пръст в тая работа, то се очаквало да стане. Още от полунощ съгледвачи по къра и планината взели да пращат тревожни вести до Даскала и той им заповядал да се приберат по укрепените позиции, без да смущават радостта на селото, която и без това щяла да е кратка.

После вече, когато всички годни за бой мъже били изпра-тени по местата си край селото, и улиците и хорището изведнъж опустели. Дори усърдният Гуджо, гърбавият наемател на Тилевото кафене, не отворил тая сутрин, не напръскал ситно с вода плочите пред кафенето, не премел. Чак когато хаджи Враньо дошъл да си пие утринното кафе и почукал сърдито на прозореца с божигробския си бастун, той излязъл и сторил всичко това пред очите му.

Хаджи Враньо го чакал прав да свърши, а през туй време дошли един по един и другите общински старей, които не били заминали за Филибе. Като че се били уговорили...

- Христос воскресе - поздравявали го те.

- Воскресе той, воскресе - отвърщал им Хаджията. - Да можеше и Дели Асан да възкръсне с нехранимайковците си... Троица щяха да бъдат - също както в Свещенното писание... Че да ги пратим позлатени на Тъмръшлията... Сядайте де, трябва да спасим някак селото!

Никоя не ги обезпокоил, додето гласели тая работа. Всички мъже били по табииите. Намерили трима столетници, насите-ни вече на живот, готови да идат при Тъмръшлията. Трябвало да му кажат, ако стигнат живи до него, че Дели Асан и апайте насилили една булка, че затуй младите кипнали... И да го питат още: колко злато ще иска, ако прости на селото - ако сам го пощади и ако го уварди от другите. Поръчали им да обещаят отначало хилядо лири, но да стигнат и до три хиляди, ако Тъмръшлията не се склони на толкова. Вятърът издувал неговата шатра горе на Власовица. Вързали по една бяла кърпа на тояжките им и се условили: когато напушат шатрата, да вдигнат тояжките си към селото толкова пъти, колкото хиляди са обещали.

На излизане от селото столетниците излъгали стражата, че Даскала ги праща при Тъмръшлията, и запъплили нагоре по каменистата пътека към шатрата. От селото се виждало как белите кърпи по тояжките им подскачат над редкия зелен треволяк, как бозовите петна на абите и потурите им приближават червения байрак и жълтата шатра.

Никой не им пушнал оттам. Пресрещнали ги, спрели ги и се виждало как тояжките на старците посочвали ту към селото, ту към шатрата. Един от потурчените изтичал горе и след малко дал знак да продължат.

От сутринта до обела хаджи Враньо и старците седели на масите пред Тилевото кафене, одето се виждала цялата Власовица, сърбали мълчаливо и гледали непрекъснато на-горе. Чакали столетниците да излязат от шатрата. А през това време все прииждали и прииждали турци откъм полските селища, все наваляли и наваляли откъм балкана гладните тумби на помаците. И нивите по равното, и голите баири наоколо - и Власовица, и Вълковище - обрасвали гъсто от мълчаливите тъмни фигури на башибозука.

Даскала и десетниците чакали с боиците си по табиите. Старците сърбали горчивото кафе под напръсканите и преметени сенки на кафенето, гледали жълтата шатра и гадаели какво става вътре - две хиляди ли ще трябва да броят, или три? Хаджи Враньо предлагал вече общината да земе тия жълтици от тях, чорбаджиите - да ги даде на Тъмръшлията, а сетне да разхвърли дълга върху всички къщи; по две, по три, по пет жълтици според имота, за да бъдат върнати на собствениците им. Общината - това били старците - приела начаса предложението. Само пазарлъкът да станел, да се покажели веднъж горе пратениците...

Най-сетне прегърбените бозави фигури излезли от шатрата. Но не дигнали веднага тояжките, както било уговорено. А когато почнали - не спрели на три... Седем пъти се дигнали към небето и се спуснали към земята тояжките с белите знаци.

Спогледали се старците и заизваждали кърпи да бършат челата си. Тежко и гласно въздъхнал хаджи Враньо. Седем хиляди жълтици все щели да сберат помежду си, но как ще им ги върне селото? Кога? И за дваисет години не ще може... Равни щели да бъдат от утре с другите перушени. Фукари като тях. Спасени, но и затрити завинаги.

- Не давам! - викнал изведнъж хаджи Враньо и станал да си ходи. - Която иска, нека даде, аз не давам!

- Чакай, Враньо, чакай да помислим - простенали другите, като не откъсвали очи от настръхналите баири. Старците пъплели лека-полека надолу. - Чакай да чуем какво ще ни кажат... Както рекъл оня: три пъти мери, веднъж режи...

- "Седем хиляди" ще кажат, какво друго? - отвърнал хаджи Враньо. - Не да-вам!

- Чорбаджи - помолил се плахо гърбавият Гуджо, който се навъртал непрекъснато около старците. - Кой друг ще помогне, ако не първите хора на селото? Във вас и в бога ни е надеждата...

- Така - отвърнал хаджи Враньо, - в нас ти е надежда-та... Ами след това ще ми викаш ли пак "чорбаджи"? Наврѣх Великден ще ми премиташ ли пред кафенето си? Ще ми вариш ли тънко кафе?

- Додето си жив, дядо Хаджия.

- А на синовете ми?

- А? - не разбрал кафеджията.

- На синовете ми ще вариш ли кафе, питам? Ще ги чакаш ли да излязат от църква в неделя, ще ги чакаш ли тук, на напръскано и на преметено?

- Също както тебе съм чакал, чорбаджи...

- Ами ако нямат пари?

- И да нямат...

- Лъжеш, маскара! - викнал хаджи Враньо и замахнал, като да го удари. - Лъже-еш!

Гуджо се скри в кафенето. По пътеките на Власовица столетниците продължавали да куцукат към селото. Башибозуците им стрували път.

- Враньо - рекли другите старей. - Все ще ни остане по нещо. Ти ще си имаш лозята, яхната и бълчите...

- А за сусама с какво ще платя? А на копачите какво ще дам? Ще спрат да се въртят колелата, казвам ви, и моето, и вашите... И тогава таквиз някои като тоз гърбавия, вижте, че извадил петдесет лири, защото все на бедни се правят, не са спасявали селото... Ей, ще извадят, казвам ви, ще ни купят с имота и с парцалите заедно... Общината от тях най-много по пет да поиска за дълга, а те и по петдесет, и по сто може да имат.

- Гуджо няма - рекли старейте.

- Тоя може и да няма, ама все се намират някои, чието злато не се знае като нашето... защото са нейде по средата - нито с бедните бедни, нито с богатите богати...

- Намират се, не ще и дума.

- Знаете ли ги кои са? Ако не знаете, ще ги научите, защото на тях ще измежаруват децата ви!

Старейте млъкнали, а Гуджо пак се претрашил и, види се, бил слушал всичко, защото рекъл:

- Не бой се, дядо Хаджи! Нали с четири голи ръце почнахте навремето - ти и баба хаджиика. Сега и имотът ви много, и ръце бол вкъщи си имате - ще натрупате още повече. Всички ще се молим за вас - цялото село...

- Пс-с-ст, куче - отпъдил го Хаджията, видял му гърба и веднага го спрял: - Чакай... Чакай... Аз ще дам петстотин и няма да си ги искам назад, ако ти дадеш твоите петдесет...

- Да дам, ама нямам - оттеглил се казал Гуджо.

- Закълни ми се в детето си, че нямаш!

Само едно дете било останало на кафеждията - другите му измирили, щом станели на десет. Живото било осемгодишно. Гуджо пребледнял.

- Закълни ми се - настоял Хаджията.

- Да не си господ или поп, че да ти се кълна - озъбил се за пръв път Гуджо на един чорбаджия, прибрал се и повече не излязъл.

- Видяхте ли? - рекъл Хаджията. - Някой от нас ще измежарува на тогава...! Че и кафенета не можем си отвори - две ще са много за селото.

- Стига, Враньо - казали другите. - Все трябва да решим нещо.

- Решавайте си - отвърнал хаджията. - Аз реших. Не давам.

- Значи, да умреш искаш? И ти, и синовете, и внуците?...

Не отговорил веднага Хаджията. Глйдал той как бавничко се приближават пратениците по извивестата пътека, как подскачат тояжките им с белите знаци, как намалява пътят подобно на пясъка в пясъчния сахатник в църквата. Подскачащите надолу бели знаци били зрънцата на пътя и на времето, които се сипели, сипели.

- Не знам какъв срок е дал Тъмръшлията - рекъл накрая той. - И какво е сторил чорбаджи Рангел Гичев във Филибе, не знам... Ами ако Азис паша прати царски аскер? Пашата може наведнъж и от Даскала, и от Тъмръшлията да ни избави... И откуп няма да иска... само една благодарност до султана, от цялото село подписана...

И пак млъкнал. И всички вперили отново погледи към белите знаци, които се сипели, сипели. Никои не вярвал, че Азис паша или Решид паша, или някои друг от пашите ще завтаса да ги спаси, защото през тия дни те имали много работа из вилаета си и на много места трябвало да водят аскер, но и никой не знаел кое е за предпочитане: изравняването с другите в смъртта или изравняването в бедността...

И както гледали, зърнали първом някакви бели пушечета иззад едни канари край пътеката. После едновременно се чул залп и се видяло как двамина от пратениците се люшват напред, как падат върху постната трева. Третият размахал тояжката със знак, сочел нагоре към жълтата шатра. Сам Мемедаа Тъмръшлията се показал навън - огромен, обезпокоен - и полетели неговите хора надолу. Но залпът се повторил, третият пратеник рипнал на бяга към селото, препънал се, паднал, не станал вече и хаджи Враньо пак въздъхнал гласно, като че изревал.

Странно било това убийство на пратениците. Не можело Тъмръшлията да се е отказал от седемте хиляди жълтици, не можело бунтовниците да са извършили това - стреляло се от самата Власовица. Необяснимото било по-зловещо от тройната смърт.

- Господа разгневихме - рекъл най-старият измежду стареите. - Не биваше така...

- Ами сега? - запитали другите.

Тих, мек звук се изсипал на метените плочки под масите, жълти кехлибарени зърна заподскачали с чаткане надалеч. Нечия скъпа броеница се скъсала, но никои не скочил да сбира зърната ѝ.

- Та-а-ка-а-а... - въздъхнал хаджи Враньо, станал и си тръгнал.

Той имал още една надежда - в Исмаил ага, първенеца на Устина. Но смътна и несигурна била тая надежда, защото минало времето, когато трябвало да му покаже преданост и да поиска закрила. Сега нямало как да се стигне до него - тайно да се измъкнеш, все някой ще стреля - я въстаник. я башибозук. С бяла кърпа да поемеш - синовете ще орезилиш. И кой знае ще го намериш ли. Не обичал Исмаил ага военните работи и надали бил наоколо. Все пак може и да е заръчал агата някому да се погрижи за стария дост, но на кого ли ще попадне човек, когато хиляди настървени хора се втурнат в селото и започнат клането?

Толкова смътна била надеждата, че тя и не занимавала дълго хаджи Враньо. Главното си оставало друго: той още не можел да реши кое изравняване е по-добро - в смъртта или в бедността; какво би сторил, ако някакво чудо го изправи отново пред такъв избор...

А баирите наоколо наежвали гриви все повече и повече. Издутините им потрепвали като мускули - големите космати тела сякаш се запримъквали по корем напред, към селото - мълчаливите тайфи се спущали вече надолу.

...В последните часове на боя, когато изстрелите оредявали, била оредяла и голямата Хадживраневата челяд. Ала въпреки всички горести богатството съществувало...

ГЛАВА ПЪРВА

Баба Гюрга - хаджийката - и петгодишната ѝ внучка Деянка седяха сгушени в кьошето на каменната църква, между чувалите с брашно. Тук ги бяха настанили мъжете, когато башибозукът превзе табииите на кърта и боевете се пренесоха из улиците и къщите. Сега по чувалите имаше налягали трупове. Брашното бе много, запаси за цял месец, но през четирите денонощия на отбраната никой не се сети да го начене. Вода искаха хората, а и последният извор, тоя в дерето зад църквата, бе вече в чужди ръце. Ранените бяха молили, децата бяха плакали по за една глътчица, додето всички умъдриях и утихнаха.

Из прозорците, зазидали с торби пясък, сегиз-тогиз пропукваше пушка. Бяха останали само неколцина живи въста-ници и те пестяха фишеците си. Гюллетата удрях по стените отвън, светиите от вътрешната мазилка оживяваха, размахваха ръце и се просваха с цял ръст върху плочите.

Баба Гюрга гледаше вцепенена към олтара. Там, преди да рухне тухленото кубе, бяха лежали синовете ѝ: Тодор, Насьо и Павльо - двамата мъртви, третият ранен. Тухлите ги погребяха заедно с невестите и децата им, както се бяха събрали да ги оплакват. Сега над купчината пред олтара бе по-светло, отколкото навсякъде другаде в храма. Димът от шишанетата се виждаше само там и валмата му се възземаха пред дупката на събореното кубе като човешки души.

Старата жена бе останала само с Деянка, Павльовото сираче, ала и то бе към края си. Бълнуваше в скута ѝ трескаво, с попукани от жаждата устни и можеше също да отлети нагоре. Дали има вода там, където отиват душите? Много неща бе обяснявал попът, но това беше пропуснал. Даскал Петър Бонев, които каза в една неделна беседа, че на този Великден и България ще възкръсне, също не упомена за водата.

До вчера тук се въртеше и старият - хаджи Враньо, - правеше фишеци на стрелците, роптаеше срещу тия, които бяха дигнали младите на бунт, и най-вече срещу Даскала. Переше му се и напираше, като да го клъвне с дългия си нос. Двамина такива бяха вече разстреляни - само нему прощаваха заради синовете. Переше се, а нощес, щом мръкна, напълни пищовите си, взе стоманата и тръгна да дири вода за внучето. Не се върна. В своето вцепенение баба Гюрга го беше вече забравила, но колчем детето простенеше, тя отправяше поглед към външните двери, да види не иде ли той с пълната стомна. И все го нямаше, и там все пазеха двама други старци, които сега не разпознаваше. Окървавени и опушени, те стояха от двете страни, вдигнали ятагани над свода като двама архангели, а прагът пред тях бе застлан с трупове, глави и фесове.

Младите мъже бяха на кратеш, па и взеха да вършат безумни неща: целуваха се един друг, целуваха близките си, убиваха ги, а после убиваха и себе си, като казваха, че така се венчават със свободата. А близките им не бягаха - някои дори молеха да бъдат венчани. И тя като че беше вече доволна, задето синовете ѝ са загинали предварително - тия венчавки не бяха нито за гледане, нито за вярване. После, когато отново откри очи, млади мъже повече нямаше, намалели бяха и младите жени. А Деянка все стенеше за вода. Баба Гюрга пак погледна към дверите. Сега и старците вече не бяха там.

Там имаше вече живи турци и един от тях, с бяла брада, със сини сукнени дрехи и златни копчета, със сабя на кръста, заповядваше на живите да излязат и казваше, че няма

от какво да се боят - сам той, Решид бей от Филибе, им прощава и ги взема под свое покровителство. И Тъмръшлията им прощавал, никой не се канел да им мъсти...

Тогава се заточиха навън баби, жени и деца, а мъжете останаха в църквата, защото бяха погинали до един. Тръгна и баба Гюрга с Деянка в ръце и когато излизаше през дверите, обърна се назад. Видя много хора, налягали по чувалите и плочника, но от своите никого не съзря.

- Чабук, чабук (бързо, бързо)! - подкани я един мъничък млад турчин. - Дават вода!

Турчинът светеше като жар и плочникът навън светеше и някакви дувари светеха, и цялата планина над селото светеше с надвесените скали и с горите си; старата се люшна и опря гръб о външния зид и светлината ручеше като порой в ушите ѝ, искаше да я завлече; ручеше отвсякъде - от небесата, от планината - и мирише на зелено. Вън зидът бе по-топъл, отколкото вътре. Лека-полека пороят намаля. Над селото също се стелеше дим.

Вълковище и Власовица си стояха там, дето бог ги беше създал и както ги беше създал: каменисти, с постна трева, безлюдни и кротки. Нямаше я вече жълтата шатра на върха, нямаше ги байраците, нямаше ги тъмните застрашителни мъжки фигури с пушките. Или си бяха отишли, или бяха слезли в селото, но не се виждаха нито горе, нито около църквата. Навярно те бяха палили и убивали. Онези, които сновяха сега тук, изглеждаха незлобливи хора - не можеше да са вършили такива работи. Пашата трябва да ги е довел, за да изгонят башибозука и да опазят нещо от селото. От лицата им струеше мир и добродушие.

Трупове имаше и по двора на църквата, а на припек до оградата лежеше жълт и охтичав Даскала; бе сякаш жив, защото главата му не бе отрязана като на другите, не беше претършуван и синджирчето на машинката, дето мери времето, единствена в селото, блестеше под разкопчаното му френчсако; дори дръжката на пищова си стоеше все в охлабената десница.

"Е, доволен ли си сега, Даскале? - беше го питал вътре Хаджията през дима и стенанията. - Доволен ли си, че изгори селото?"

"Доволен съм, дядо Хаджия - отговаряше Даскала. - Най-добри колове са обгорените - не гният, когато ги забиеш в земята. За България трябва такива колове."

"Кой ще забива колове в пуста, безлюдна земя, Даскале?"

"Най-пусти са земите, за които никой не е загивал, а най-людни - тия, чиито стопани са мрели за тях. Свети земи са те."

Като от икона излизаха думите: мъдри, жестоки и глухи.

"Какво знаеш ти за земята? Какъв имот имаш? Гол щеше да ходиш, ако не бе зет ти, да те изучи..." Зъл беше старият. Превързани мъже стояха зад него: Спас Гинов - които и сега казваше, че от неговия род никой вече няма да живее под турско; Кочо Честименчето, който бе дошъл от Филибе да мре тука. Стояха тъмни те зад Хаджията, чакаха знак в очите на Даскала - знак да умълчат лошата уста навеки, - не дочакаха и отиваха да стрелят. "Какво имаш? Даже куче нямаш!"

"Вярно е - отвръщаше Даскала и лицето му бе на петна: жълти, румени и черни. - Не съм чорбаджия - нищо нямам. Затуй общото дело прегърнах, на свобода да ви изведе..."

"До общ дръвник ни изведе!"

"За такъв като тебе това е чест. И за хилядо лири не можеш го купи туи: виж, че през дръвника си стигнал с народа до гуслата."

"За каква гусла хортуваш, голтако?"

"Обикновена, дядо Хаджия! От едно и също нещо са направени дървникът и гуслата и се обичат."

"Тъй ли? Затуй ти е, значи, народът? Песен ти се дощяла!... Голяма била дружината, а се пее само за Инджето, демек - Даскала..."

"Рахат бѣди. И за мене няма да пеят. Аз и байрактар не съм. Нашето Индже препуща другаде... Но когото и да помене песента, ще възнася тя български подвиг!"

Враньо му каза още нещо, но той кресна: "Млък, твоята верица!" И бе чудно, защото досега никой не го беше чувал да крещи, и извади пищовите: и старата чакаше, без да помръдне, но той рече: "Благодари на синовете си!" - и тръгна към външните двери, и се обърна и викна на живи и мъртви: "Братя! Стана, каквато желяхме.... Робство вече не може да има!" - и излезе бавно навън, и никои там не му гръмна; и който от своите можеше, наскоча да гледа иззад торбите с пясъка, а той се провикна както на сватба към турците: "Ех-хе-еи! Свърши се вашата! От днес нататък само мъст ще раждат земите ни! Мъ-ъ-ст!" - и пак не му стреляха, фесове стърчаха учудено иззад дуварите; и много време мина така, а той приближи най-близкия фес и гръмна веднъж: тогава тресна пушката като топ и той се люшна подобно светия, отронен от църковна стена. И си лежеше сега все така непокътнат. Над него стоеше замислен главният турчин със златните копчета. Някой викаше: "Вода, вода!" - но Даскала нищо не бе споменал за водата.

С измокрена пазва, с весели капки, гъделичкащи кожата на старите й гърди, измокрила и детето, което не поемаше, тя загреба за трети път с черпака от бѣчвата. И пак почувствува ласката на водата - още по-обилно, още по-надълбоко, - и пак посегна, но някакъв лакът и изплиска черпака, някой й го отне и онбашията я тикна да излезе от църковния двор на мегдана.

Там се бе образувала върволица от баби, жени и деца. Прилепи се към другите и тръгна с тях из горящите улици. И видя през дворовете и гъстите пушеци двата стари ореха в своя двор и тъмните керемиди, и ясните марангозани диреци на къошка, без да разбере димят ли самите те или не... И низите с лански пипер си висяха там, както всякога - в дъжд и сняг поомекваха, а в слънце пак изсъхваха. Само на къошето под широката стряха синята мазилка бе отпрана. За куршум бе много, за гюлле - малко. Отдолу сивееха камъните, червенееше прѣстта...

Всичко трябваше да бѣде с хоросан, но хоросан сложиха само на темелите, а за горе тя месеше червена глина със слама. С нозе я газеше, сама, защото, като доведоха майсторите, дете имаше по селата наоколо Враньови братя и братовчеди доядоха да видят какво е приготвил за строеж, колко пара ще хвърли за надници и дали всичко туй е спечелено от лозята... Лоши роднини имаше той, завистници. Нищо не помогнаха, само попречиха да се направи къщата с вар. В какво се съмняваха - никой не знаеше. Той и се кле една вечер, че всичко е чисто помежду него и тях, и тъй си беше. Тя ли не знаеше това, дете младостта й осѣмваше и замръкваше с мотика в ръце? И на тях работа бяха давали, и тях бяха хранили, и пак огода нямаше... А диреците отсетне марангозаха - затуй се виждат по-нови от другото...

Тя спря и сложи длан над очите си. Всред диреците стоеше прав някакъв висок мъж с фес и зелен чепкен и много й напомняше за Исмаил ага, най-знатния турчин, стѣпвал на тоя къошк. Така прав той бе наблюдавал отгоре през далечните времена как синовете и разхождат из двора неговия запотен алест ат, как го поят след това и как там играе Деянка - тъмноока, па русокоса като татка си. Бездетен беше агата, радваше се на хубавата внука, но то бе ставало някога много отдавна, когато синовете й бяха покорни;

бе ставало, преди да го изплашат в бащиния си двор, преди да го види унижен. Нявга. Като че преди да построят още къщата...

Сега тя не знаеше със сигурност дали това е агата, вървеше сънно, като гледаше натам, и клоните на старите орехи закриха тоя стар спомен; и там, под орехите, имаше кладенец със студена вода и плочникът наоколо бе зелениясал от влагата, когато се въртеше, руданът скърцаше сладко-сладко, в каменното корито до него изстудяваха лете ракия и дини, а когато пълната кофа стигнеше разлюшкана горе, по мокрите ѝ стени подлизваше вода и много капки ставаха зян... Бабата тръгна натам, но онбашията я блъсна обратно във върволицата.

Понеже селото гореше, казаха им, че ще пладнуват на къра. Върволицата се точеше бавно по димните улички и колкото по-навън излизаше, толкова по-лек ставаше димът, защото огънят бе овършал крайните махали още през първите дни. И се усещаше вече дъхът на бадемите, накитени като гювендии в розово, весели и безсрамни край черните пепелища; чувствуваше се и дъх на разкопана земя от дворовете и на зюмбюли...

На младини тя беше садила много зюмбюли, отсетне те сами се размножиха и станаха цяла леха пред къщата, а и другите жени садяха зюмбюли по дворищата си, но колкото и да се озърташе вървешком, зюмбюли сега никъде не съзря. Па и как ще цъфтят зюмбюли в такъвиз времена? И като че си спомни нещо забравено: зюмбюлите отдавна се бяха изгубили, тя не ще ги види никога вече, а надали и други след нея ще ги видят - как ще се срещнат хората с цветята, когато и едните, и другите са се свършили... И крачка по крачка най-силен за баба Гюрга стана гъстият дъх на печен сусам. Той я затегли още по-бързо към края на селото.

Там, дето къщите свършваха, край пътя, един покрив се бе сгромолясал в дълбоката маза под себе си. Наоколо сега стърчаха само каменните темели с няколко зазидани в тях овъглени греди. От мазата излиташе тънка парица с оная скъпа за Хадживраневите миризма. Това нещо нявга бе тяхната яхна. Колко тулума с тахан и шарлаган бяха излезли оттука, за да стигнат до Едрине чак и да се върнат превърнати в жълтици...

Но миналото се изпаряваше, миризмата от него остана далече назад. Бабата вървеше премрежила очи след другите, като политаше непрекъснато напред под тежестта на детето. Сега по ронливия песъчлив път към Хадживраневите каръчи бе пълно с бели великденчета, с жълти лютичета, а склоновете наоколо бяха покрити с лозя. Те всички даваха добър плод и вина, които също се търсеха надалеч, и тук, сред лозите на каръчите, бяха заченати първите печалби, яхната и неиният първи син...

... Те все оставаха с Враня последни, когато се прекопаваха лозята, гледаха да изкарат по един грош повече. И като оставаха последни, и като завършваха редовете, сядаха да хапнат, каквото е артисало от деня... И пак бе артисало само хляб и соган-лук. Тогава Враньо бе уморен, не му се ядеше и тя го канеше, защото това щеше да им е вечерята. Но той все не искаше, тя го остави, отиде зад лозите, че цял ден се бе съдържала пред старите и пред девера. И тъкмо да се изправи вече, видя Враньо над себе си, с хлътнали бузи и лъснали очи. И му рече да си иде, и искаше да го замери с буца пръст между веждите, защото небето над тях не бе съвсем тъмно и сякаш също я гледаше, а Враньо ръмжеше тихичко: "Чабуджак, мари, ей тъй, набързо!..." Но не стана тъй чабуджак, както и казваше той, и всичко у него бе кокал и жила, и когато се вдигнаха, навред бе паднал спокоен топъл мрак. И тогава той рече: "Гладен съм" - и изядоха всичкия хляб и согана, и тя го гледаше в тъмното, и знаеше, че един такъв мъж и една такава жена не могат да не са благословени от господата... То беше... Много работеше тя тогава и на другите мир не

даваше: драго и беше соган и хляб да яде и да знае, че ще имат един черен грош повече, че Враньо ще стане хаджия, че аги и бейове ще посрещат. Хубав бе нивгашният соган - като го разтъртят с юмрук и като го посолят. Хубаво бе да се връщат последни от копан. И за нищо друго не мислеше тя сега, като креташе по тоя сто-кратно тъпкан от нозете и пясъчен път, освен за ония свои черни железни грошове, които никой не би могъл да направи отново очаквани, още неспечелени, никой, за никакво богатство на света.

И като се препъваше, взе да се взира зад дерето, вляво от пътя, и да търси през мъглата на старите си изморени очи Хадживраневите каръчи. И пак си мислеше за грошовете и се мъчеше да отпъди една дума: "алтъни", "алтъни" - която се вреше между тях и отнемаше сладостта им. "Алтъни!" - мярна се отново думата между грошовете и сега бе изречена от нечия уста. И тогава някои блъсна баба Гюрга, тя политна напред, задържа се за чуждите гърбове и чу в тоя миг един задъхан женски глас: "Нямам алтъни бре, нямам!"

И видя как една булка и мъничкият млад турчин се въртят в кръг зад крайпътния синор и прекършват лоза след лоза. Той се бе вкопчал за пазвата ѝ, но тя бе едра, смугла жена, дърпаше се и го въртеше около себе си. Той не се откъсваше и така двамата играеха някаква няма ръченица без свирня и никои от тях вече нищо не викаше, и върволицата също мълчеше, и се чуваше как пукат лозовите гранки под нозете им, и тогава едрата булка се наведе и захапа ръката му, но той извади с другата нож и я мушна с ножа в гърлото, повали се с нея и когато стана, в ръцете му блестеше наниз едри пендари. Булката потрепваше и хъркаше, подритваше легна-ла между лозите, припляскваше с ръце по полите си, сякаш ги отупваше от пръстта, а той се усмихна на върволицата, като вдигаше високо наниза.

Тогава някои отново блъсна баба Гюрга, тя отново чу нечий тихи, задавени гласове, които говореха за алтъни, за пендари, и отново видя нямата ръченица сред лозите, но сега ръченицата се играеше на пет-шест места, от двете страни на пътя.

А върволицата вече не съществуваше: едни от жените бягаха между редовете на лозите, запретнали поли, привеле-ни от тежестта на децата си, но почна да се гърми и при всеки гърмеж някоя от тях се препъваше, други се сбираха, притискаха се безпомощно в малки купчинки и турците ги издърпваха настрана за ръце и беше твърде тихо. Много смърт бяха видели жените през последните дни, смъртта на всичко мило, за да посрещат сега своята с писъци.

Но изведнъж из тишината, смесена с бягащи стъпки, хъркане и рядка пукотевица, до баба Гюрга изплува вик - един-единствен и сякаш познат. Като че беше на някоя от снахите ѝ. Тя не разбираше коя от трите и как е могла да дойде изпод срутения покрив до тука, но гласът молеше и зовеше:

- Детето!... А-а-о-о!... Май-чи-це-е!...

Точно такъв глас бе огласял дома ѝ при ражданията на нейните внуци. "Де-те-то-о!... А-а-о-о!..." - повтори се вопълът - пронизващ, тръпен, възвестяващ сега не живот, а смърт. Той изтръгна старата от покоя, накара я да се втурне като бясна към него, през лозите, през жените...

- Насъовице-е-е, ти ли си, чедо? И-да-а-а!... - После ѝ се стори, че гласът долита от друга страна, че е малко по-друг, и тя свърна натам: - Павльовице-е-е, не бой се, снашице-е-е, ида-а-а!...

"И-да-а-а!" - смесваше се гласът ѝ с редките изстрели и с ниските кървави шумове на тишината. Но изведнъж се задъха, притъмня ѝ, направи няколко крачки на зигзаг, като че

беше препила на Бабинден, изпусна детето, рухна на колене и забодe ръце в меката, наскоро и отдавна опрашена земя.

От удара Деянка отвори очи и пак се унесе. А старата продължаваше да говори със сипкав глас, с изцъклени сухи очи:

- Не бой се, снашице, ида, не бой се...

- Таушан, таушан (заяк, заяк)! - викна някой. - У-ля-дя-я! Някой стреля, някой му се изсмя от сърце, животинчето се шумугна между лозите, закова се току пред детето и сви встрани, като хвърляше ситни къчове.

- У-дя-дя-я-я! - викнаха наведнъж всички и свърнаха към селото.

Лозята съвсем стихнаха, обезлюдяха. Прави хора из редо-вете не се виждаха. Говорът на конвойните заглъхваше по обратния път. Нещо тежко премина над пътя, над синорите и след малко по дивите круши и по коловите на лозите накаца ято гарвани. Едрите черни птици долетяха без грак, тронави, сити, и не помръднаха от местата си.

Баба Гюрга все още седеше на колене, когато усети да я бутат по рамото. Извърна бавно глава. Двама турци - единият възстар, беззъб, с тънки мустаци, спуснати до брадичката като гайтани, и оня, мъничкият - я гледаха. Някъде зад тях бе спрял трети на кон.

- Не янаим, неня (какво да се прави, бабо)? - рече вторият и вдигна рамене. - Трябва да ги дадеш. И понеже тя го гледаше неразбрано, добави:

- Алтъните, бабо, лирите, дай ги с добро и си гледай кефа. Бактисахме вече да трепем.

- Лирите ли, къзъм? - попита бабата. На Хадживраневите сега не им трябваша лири и тя веднага би ги дала всичките, ако не бяха останали в селото, там, дето кълбяха облацидим. - Вкъщи са - речетя, - в мазата под бъчвите... Като влезете...

Турците се спогледаха. Беззъбият кимна на другия. Тя млъкна недоизрекля думите и сгърчи врат между раменете си като стара костенурка, погледна за миг Деянка, все още унесена връз рохкавата земя, реши, че трябва да погледне и към небето, и чу тогава как някой изкрещя нещо, и се сгърчи още повече, и видя, че това бе конникът, който сбутваше коня си бързо напред, с очи, впити в детето.

- Къде са твоите хора, бабо хаджийке? - попита той, без да откъсва поглед от него.

Бе хубав, черноок човек, на средна възраст, цял сърмалия, в зелен копринен чепкен. На бабата пак й се стори, че това е Исмаил ага, първенецът на Устина, взря се по-добре и разбра, че наистина е той. Колко овчи пържолки и черно вино бяха изкачвали за него на къошка!... Трябва да беше връстник на техния пръв син, но правеше ихтибар само на бащата. Само на неговия селям отвърщаше и само с него приказваше. Понякога и с нея. Синовете и го посрещаха, колкото да разведат коня му. И тъй беше редно някога, допреди седмица време.

Тои продължаваше да гледа детето, замислен, сякаш бе забравил въпроса си, и това бе едно от неговите някогашни права - да пита, без да се нуждае от отговор. И старата не знаеше дали той си е ага, какъвто бе до Великден, или е вече като другите двама...

... Беше Великден и за пръв път на този божи празник младите се поздравяваха с "България воскресе!", а нейните синове разярчаха кончетата си по хармана - щяха да ходят с тях на хорището. Исмаил ага беше дошъл на гости, да зачете празника на своя дост. Портата бе отворена, той спря в сами двора и скочи от седлото. Иззад дуварите изникнаха нечий перчемлии глави. Тогава той за пръв път кимна на синовете й. Те също кимнаха, но не слязоха от конете, не се спуснаха, както по-рано, да поемат юздата на ата му. Той чакаше, прехвърляше ремъците от ръка в ръка и ги гледаше как кръжат из

хармана, те шибаха ядно кончетата си и мяха гузни погледи към главите зад дуварите. Неиде пробваха пицови, а църковният хор пееше на хорището "Стани, стани юнак балкански!" Майката гледаше през пенджерчето на собата, видя как Исмаил ага си изтри челото с ръкав и едва не зарида и прокле до три пъти даскал Боне, дето беше размъттил главите на младите, и сама изтича да посрещне госта, а старият вече го канеше от къшката. Исмаил ага се заизкачва по дървената стълба бавно, с препъване. Когато си тръгваше, челото на агата все още блестеше от пот и той направи теманета на всички синове, а Павльо препусна пред него, да го проводи жив до Устина, и не бе ясно кой е рая и кой господар, и тя вече не се сдържа, а плака на воля в собата, и молене бога да и прости за лютите клетви по Даскала, и молене още да не отказва благодатта си към селото... Сетне още много пъти бе клела и разклевала, додето душата и устата й занемяха...

Сега устинският първенец не откъсваше поглед от Деянка. Богат беше, добър беше, всичко си имаше, само деца нямаше, бе винаги ласкав с момиченцето и го бяха смятали за ага. Тук, сред трупове в лозята, бабата можеше да очаква от него или помощ, или отмъщение. Каквото и да дойдеше, щеше да е с пълна мяра и все пак пепелявата, сбръчкана шия не се гушеше вече в раменете и.

- Къде са? - попита отново той. - Оцеляха ли?

- Няма ги, Исмаил ага, само то ми остана, спаси го! - замоли се бабата, тъй както беше на колене. - Дядо Хаджия до края се за теб споменуваше, на тебе се надяваше... - Тя лъжеше, протягаше ръце към него, както бе лъгала много търговци през живота си, бодната сега от една мъничка, тревожна надеждица за живот: и се взираше в лицето му, за да разбере какво мисли той, да види не си ли намигва с другите двама. И пропъзля към тънките нозе на ата, та да е по-далеч от онези и да не я сполети нещо изотзад.

- Не съм забравил старите си достове - рече бавно и мрачно конникът. - Когато Шабан ага, моят брат, тръгна с устинския башибозук за вашето село, заръчах да ви увардят живи а имота ви цял... Не знам кое как е станало, ти ще ми кажеш, но къщата си стои, оттам идвам...

Той говореше с усилие, в изпълнение на някакъв дълг, повече пред себе си, отколкото пред старата, и тъкмо затова тя му повярва и вече не се взираше в лицето му, и не протягаше вече ръце, и не мислеше какво да му каже, а и конникът млъкна, загледан в мургавото детско личице всред златистия кръг на косите, загледан в това странно съчетание, в тая рядка красота, на която винаги се бе чудил. После бабата го чу как подвижна грубо на ония двамата, дето все още чакаха встрани:

- Дефолун бурда бре (махайте се оттука)! Те се спогледаха, отдалечиха се без желание на десетина крачки и клекнаха между лозите като чакали. Гарваните, накацали там, пошавнаха с криле, но не отлетяха. Тя чу още веднъж как Исмаил ага викна на двамината да се махнат, но те си останаха така клекнали и възстариат, с гайтанлията мустаци, извади кесия тютюн. После вече никой на никого не викаше, но и никой не я заплашваше. Слънцето блестеше пред очите й, по рижите нозе на ата, лъскавата кожа, опната над жилите му, потрепваше и мухите там прелитаха от място на място; слънцето припичаше над лозята, над старата глава и беше хубаво да се стои така, хубаво бе и това, че къщата е цяла - с къшката, с китените черги и алища, - и тя се чудеше защо не полегне малко връз тях, да си дремне и се чудеше още кой ли я тревожи.

- Бабо хаджийке - рече агата този път по-силно, - трябва да станеш. Ще ви изпратя към Устина. Ще останете в моята къща.

Като се изправяше бавно и като вземаше детето, тя чу чаткане на чакмак. На десетина крачки, клекнали между лозите, двамината турци хващаха огън, но не гледаха в праханта, а в нея. И тя тръгна бързо между редовете към пътя, като прекрачваше трупове в сукмани и забрадки. Исмаил ага сбута коня подире ѝ.

ГЛАВА ВТОРА

Той бе слязъл от коня, вървеше редом с бабата, разпитваше какво точно е станало с дядо Хаджия, със синовете и ги окайваше. Много се бе струпало на тия хора и той им прощаваше своеволията от последните дни: "Язык, язык!"

Бяха излезли вече от лозята и се спущаха надолу към Устина. Перушица димеше зад тях под надвисналите скали на Родопите, готови да се сринат върху нея, ако не и стигне огънят. Пътят се виеше между ниски голи баири към турското село и по-нататък през тавалията поле към Филибе.

Исмаил ага очакваше да срещне някой устинец и да го върне обратно със старата и детето, но досега видя само един куриер от аскера - на кон - и таифа пеши цигани. Те бързаха за келепир и огласяха хълмовете с гълчава. Лека-полека той престана да вярва, че ще срещне свои хора - тия, които можеха да вървят, бяха тръгнали отдавна с брат му и надали мислеха да се връщат толкова рано. И на самия него му се щеше да бъде сега в гяурското село, да види всичко в тоя страшен, неповторим ден, да узапти малко брата си, защото неумерен човек бе той - като суха слама се палеше всякога: за веселба, за кавга, а сега и за мъст, - но най-напред трябваше да предаде бабата в надеждни ръце. Можеше и да ги скрие в някое затънтено място, отдето да ги прибере вечерта, но ниските голи баири не му харесваха. А знаеше, че и далеч отвъд тях е все така голо, с редки храсти и сиво-жълта ланшна трева, едва наполовина застигната от зелената. Той продължаваше да върви редом с бабата, като разпитваше вече за снахите и като опипваше с поглед всяко роило от трънки и габъри. "Мм... Павльовица, и тя ли?" - подхвърляше разсеяно късите си възредки въпроси, а бабата отговаряше също тъй възрядко и кратко: "И тя, аго!" "Язык, язык!..."

Само веднъж каза нещо по-дълго:

- Когато идвах за вашия празник, срещнах по пътя баш чорбаджията Рангел Гичев с петима други селяни. Препущаха за Филибе, при пашата, да прател аскер, преди да е пушка гръмнала. Дядо Хаджия не беше с тях...

- Не беше, аго - отвърна старата. - Той при извора...

- Язык, язык...

Наоколо бе все така голо, с редки храсти между ланшната и нова трева, свои хора не срещаше, чакаше ги още път и Исмаил ага пожела да поноси детето. Държеше го малко отдалечено, за да не изцапа чепкена си. Юздата остана да виси на лакътя му и триеше златните плитчици. "И бащата беше хубав, но то е по-хубаво!" - прецени той и знаеше как ще грейне още, като го изкъпят и облекат. Стана му мило и мъчно същевременно, без да знае защо, и се запита: коя ли от петте му жени ще се грижи най-добре за детето...

...Те всички страдаха от бездетството, но не му казваха, той страдаше седморно - за всяка една от тях, за себе си, а още и заради туй, че хората, макар да мълчаха пред него, инак често си бърбеха за бедата му. И той се срамуваше да я носи из селото или да я разхожда на кон из полето, защото знаеше, че каквито и скъпи да са дрехите и конят, всички, и мъже, и жени, оглеждат у него бедата, и рядко влизаше с тая беда в кафенето, и още по-рядко - при жените си, и проклинаше оная нощ, когато плати на пияните момичета в Гюлхана с по една лира и с всичката мъжка радост на своя живот...

Той живееше почти сам в целия горен мъжки кат на брат му. И добре, че наблизко бе Филибе, добре, че имаше достове из селата наоколо, та да ги наобикаля, когато го налегнеше мъката. Знаеше, че носи празници в гяурските домове, на самия него му ставаше добре там, защото бедата не го съпровождаше вътре. Не разбираше защо е така, но у достовите си той бе това, което не можеше да бъде вече в Устина - там седеше с дигната глава, наблюдаваше свободно и жадно чуждите деца, бе погалвал дори два-три пъти това златокосо, тъмнооко дете, което сега носеше, без ни веднъж да се побои, че ще го окаят за бедата му.

И продължаваше Исмаил ага да върви с бабата, обладан от мъка и умиление, без да види как тя влачи нозе по бялата суха пръст на пътя и как оставя неравни бразди след себе си. Той поиска да прогони мъката и всичко ненужно сега и се упрекна, че бе говорил из пътя само за мъртъвци. Този ден беше празник и за него, и за бабата, и за детето, защото ги бе намерил, защото от днес и тримата започваха нов живот.

И пожела да изрече думи, подходящи за случая, думи, които да се запомнят.

- Не искам да съдя греха ви - горе ще ви съдят - намери най-сетне думи той. - Аллах ме изпрати навреме, един хаир на вашата къща да сторя, дете съм идвал като приятел... Имало късмет сирачето... Спи... Нека спи... Преди години, като се връщах от Мека, купих петдесет аршина коприна - жълта, зелена и пембена... Волята на аллаха е била това дете да ги носи...

..."Хаир"... "Приатели"... - словата едва докосваха съзнанието на старата жена. Засега никой не ги застрашаваше - нея и Деянка. След толкова изпитания и смърти умората я завладяваше отново, сънят я оборваше по пътя и тя залиташе. Неведнъж бе вървяла до турското село, но сега пътят ѝ се струваше безкраен. Още колко път има до тая Устина?... "Още колко път има, Враньо?"... "Още малко, Гюрго, още малко..." "Да си свалим кундурите, Враньо, хем ще ни е по-леко, хем няма да ги зяносваме, нови са, па като стигнем Устина, пак ще ги обуюем..."

Исмаил ага вървеше, неусетно притиснал детето до зеления си копринен чепкен.

- Като гюл ще е в моята къща - продължаваше бавно той. - Ще цъфти, поливано от всички, ще цъфти - без грижи, тревоги и нямане... Вие, българите, не знаете да се радвате на красотата. Еднаква работа искате и от красивата жена, и от магарето...

... А тя вървеше сега с мъжа си... Лоша треска е затресла Христос, Христоско, най-малкия им, дете умря, та го водят при устинския ходжа. Вървят пеша, защото в Устина зловидят, като зърнат раята с хубави коне и каруци, а те с Враня лоши вече нямат. И не щат с лоши. Враньо носи болното на гърба си, катранената му коса е полепнала по челото. "Грях вършим, Гюрго, грях, гаче си нямаме български поп!" "Грях ли? - казва тя. - Криви ли сме ние, че турският господ е по-силен от нашия? Аз Христос цял му го харизвам, боже прости, каил съм обрязан да ходи, Мохамед да му викат, стига хаир да види!"... Враньо мълчи, не ще да се карат и тя знае защо не ще да се кара с нея. Люта е и в приказките, и в работата, зла е като усойница, но добре, че я има, с нея човек стана, бейове и аги ще посрещат... "Гюл", "Красота"... - говореше някои отдалеко, но това не се отнасяше до старата жена, тя вървеше и залиташе.

Бяха навлезли вече в Горките, място, обрасло с гъсти храсталаци, избуяли от дънерите на насечената стара гора, когато Исмаил ага изведнъж млъкна и спря.

- Бабо хаджийке! - викна на ухото ѝ той.

- Бабо хаджиике!

Изпървом тя се почуди защо и викат "бабо", сетне поглед-на човека до себе си. Той беше с ятаган и фес. Деянка бе в ръцете му... Старата се хвърли, грабна детето и побягна в страни от пътя през храстите. Оня остана изненадан, подвижна и да спре, но тя продължаваше да задълбава навътре, като разлюшкваше клоните. Тогава той върза юздата на коня за крайпътния габър и се спусна след нея. Настигна я. Бе паднала по лице, не можеше да стане, но продължаваше да се стреми нататък, с лакти върху сухата ланшна трева и великденчетата, като придържаше въпреки всичко Деянка към гърдите си.

Исмаил ага ѝ препречи пътя, спря я, отне ѝ детето. То хлипаше в своя унес, разтърънено от падането. Челцето му бе издраскано и над дясната вежда растеше едра капка кръв. Той извади тютюна и като гълчеше тихо бабата защо прави така, луда ли е, стри една щипка от него върху това място и го затисна внимателно с пръст. Детето пошавна и може би защото бе израсло сред мъжката миризма на тютюна в родната къща, дето толкова мъже тютюнджии му се радваха и угаждаха, приплака и протегна ръчички към него. Радостно трепна сърцето на турчина. Тоя наскуба суха трева, остави върху нея Деянка и помогна на бабата да се изправи на колене, като я хвана с два пръста за рамото.

- Прощавай, Исмаил ага - рече едва тогава тя. - Не те познах.

- Анладъм, анладъм - отвърна той. Излизаше, че из пътя бе говорил на вятъра. - Разбирам...

- Много хора изклаха вашите, та затова, Исмаил ага...

- Вие забъркахте кашата, бабо хаджийке!

- Много хора... И не знам как ще виждат очите ми занаяпред, няма ли, както сега...

- Зеде приказки приказваш, бабо хаджийке!

- Как ще са зеде, Исмаил ага...

- Зеде, ти казвам! Да им турим капака и да не го отваряме никога вече. Не съм се месил в ония работи и хич не ща да тревожа детето с тях... Нека расте без кахър... Чуваши ли, бабо хаджийке?

Тя отговори с беззвучно помръдване на устните. Той попита още веднъж, защото искаше да се разберат завинаги. И докато я гледаше, видя, че устните ѝ треперят, че и челюстта, и цялата глава, и всичко по това едро, заслабнало тяло трепере. Нямахше защо да чака отговор сега, но утре или в другиден щяха да продължат.

Погледна към пътя за кола. Само с кола можеше да ги откара в Устина. Почти закрит от зеленината, пътят белееше тук-там зад върхарите под бялото обедно слънце, твърде рано изпепелял тая пролет, и бе пуст от край до край. Тогава Исмаил ага изведнъж реши, че няма по-добро място за почивка от туй. Бабата и детето ще поспят, ще се съвземат. А той ще си свърши работата и довечера ще ги прибере. И изпита остра радост, че след малко ще бъде сам и ще препуска обратно към гяурското село.

Донесе меха с вода от седлото на коня и поръча на старата да се таят, додето дойде с колата. И заръча никакви щуротии да няма, защото ха е мръднала, ха ги е видял някой хаирсъзин, а времето е такова, че сметка не може да се дири никому. Ако пък детето се свести, да не му разправя нищо. Той повтори и потрети това строго, за да бъде разбран, и тогава старата кимна неочаквано освежена:

- Попитай за попа, аго... Дали са го видели някъде, дали е жив? Ако е жив, ще му искам да отслужи опело в църквата и в лозята. И помоли го да събере нашите в един гроб и ла, запомни мястото... "Баба хаджийка ще те позлати" - така | му кажи...

- Ще попитам - отвърна Исмаил ага, като усещаше тръпки по тялото и като бързаше да се махне.

Той заразгръща припряно храстите, тревожно, неясно защо; а нещо, също тъй тревожно и неясно, го теглеше назад. ;

Излезе на пътя, отвърза коня, сложи крак в зенгията, но остана така, заловен за седлото, мрачен, колеблив, сетне отново остави коня и се върна бързо при старата.

- Забравих - рече той, като дъвчеше устни и като гледаше над върхарите към тъмните димни облаци под Родопите. - Там тършуват, бабо хаджийке... Трябва да ги спасим...

- Да спаси Исус душите им! - отвърна старата. - На Великден почнаха... А попът да ги събере и да запомни мястото.

- Нали трябва да му платим? - рече той. - А там тършуват... Ще намерят алтъните...

- Алтъните ли?

- Алтъните.

Очите им се срещнаха за миг и пак се разделиха.

- Не могат ги намери, Исмаил ага - рече бабата.

- Както и да са скрити, ще ги намерят, бабо хаджийке - отвърна той. - Оставил съм човек там, ама днес-утре ще си иде, Тогава някои камък по камък ще разтурят, педя по педя ще прокопаят! Достове бяхме с твоя стопанин, грях ще бъде да ги оставим на чуждите!

Очите им пак се срещнаха за миг и преди да погледне отново към димните облаци, той видя как челюстта ѝ играе, като че дъвче.

- Къде са точно, бабо хаджийке? В мазата ли?

- Там, аго - рече глухо пред нозете му бабата. - Там... - И спря.

Той не попита: "Къде там?..." Знаеше, че не ѝ е леко сега на старата, чувал бе как е заченато това богатство, но беше сигурен, че тя ще разсъди правилно. Гледаше все така над върхарите - не искаше да я вижда такава, да измъчва напразно сърцето си. И продължаваше да чака мълчалив над нея.

- Пред осмата бъчва - обади се най-сетне гласът ѝ отдолу. - С десетте чембера... Вземи ги, па ми дай малко да си имам... Всичко се случва...

- То вече се е случило, бабо хаджийке - рече тъжно Исмаил ага. Заедно с благодарността у него трепна и предишната доброта към старата. Той не искаше да я остави в същия миг и да препусне веднага. Тя не биваше да съжاليا, че му е казала. Димните облаци продължаваха да захлупват като връшник тлеещото село в полите на планината и агата знаеше каква пита се пече сега там. - Мердивен дюня - рече с въздишка той, - лъжовен свят! Но ти, бабо хаджийке, няма за какво да се кахъриш, щом си при мене.

- Аз на попа - рече от тревата старата.

- Бъди рахат, и на попа - аз! - отвърна той, като задуши внезапно бликналото желание да ѝ каже какво се е случило с поповете на Перушица.

- Не искам много, Исмаил ага - поднови тя. - Недей да ти се свидят.

Исмаил ага я погледна сепнат: челюстта ѝ вече не играеше, очите ѝ не бяха мътни.

- Не ми се свидят - рече остро агата. Тя не бе разбрала благородството му. Той съжالياваше, че се беше държал така. ~ Ще ти дам. Няма да се пазарим като цигани!

- Не се пазаря, Исмаил ага - отвърна бързо бабата. - Те са си мои! Хадживраневите не бяха цигани.

- И пак ще са твои - рече той, като съдържаше гласа си. На внуката ти ще бъдат. Стига да ги намеря.

- Иди, Исмаил ага, ще ги намериш.

Бе погледнал вече надолу, към пътя, но тая покана го накара да се взре в старата:

- Никой ли не ги извади оттам, като започнахте. Толкова хора бяхте, все някой може да е...

- Нашите мъже Не се крадяха, Исмаил ага, а тогава хич и не мислеха за алтъните, макар че сами си ги бяха печелили.

- Анладъм - рече тихо, през зъби той. - Ако са могли да мислят, нямаше да направят тоя серсемлик. Какво им липсваше?

"Какво им липсваше ли, Исмаил ага? - гледаше го мълком отдолу тя. - Не можеха да те псуват в лицето и да те пращат по майната ти!"

Исмаил ага пак усети хлад и пак поиска да се махне веднага от това място и не можеше. Бе му обидно, че той, агата, се е заплел в препирня с една дърта гяурка, но не мръдваше. Бе закъснял. Никога през живота си с никого не бе имал истинска препирня, тя му действаше като непозната отрова, като хашиша, когато го беше опитал за пръв път. И го тровеше, и искаше още...

- Не бяха серсеми моите синове, Исмаил ага - рече старата. - Павльо можеше да приказва на турски и гръцки и четеше, и пишеше, и хесап правеше на акъл за хиляди!... И ти си го карал да ти прави хесапи...

- Когато съм искал, него съм карал - отвърна той, разгневен вече и на себе си, задето е все още тук. - Един за едно е роден, друг - за друго!

Старата продължаваше да го гледа отдолу и сега вече в погледа ѝ имаше любопитство. По челото на Исмаил ага пак тупаше влажната жила, около нея пак се рояха капчици пот, както тогава, на Великден, когато нямаше кой да поеме юздата на ата му.

- Право казваш, аго - рече тя. - Хаджията викаше:

"Момчета, какво ви липсва, какво искате повече?" А Павльо вика: "Ти, тате - вика, - чул ли си да има някъде барем един валия българин - вика - и един кърагасъ българин? Всички са турци - вика, - чак до курджиите! Мислят, че за това са родени!" Също като тебе рече. На акъл можеше да прави хесапи за хиляди!...

- Анладъм, анладъм! - рече агата, като оглеждаше бабата сантиметър по сантиметър. Сега вече знаеше каква е тя, чак сега я виждаше добре. У нея нищо не трепереше, нито челюстта, нито ръцете, и тя не бе паднала долу, а просто седеше с изправен гръб и очите и горяха като въглени. - Анладъм... Ами ти, бабо хаджийке... ти откога стана комитаджийка? Тебе ти беше драго турци да посрещаш, у вас съм седял като у приятели... Лъгала ли си ме, а?

- Не съм те лъгала. Драго ми беше. И съм молила децата да кротуват, пък сетне сама ги благослових.

- Защо?

Тя дигна рамене.

- Защо? - повтори въпроса си той. В неговата Устина никой не можеше да обясни защо и такива хора пошуряха.

- Защо?

Тя пак дигна рамене. И без това бе говорила много, а той нищо не беше разбрал. По-харно и бе да гледа отдолу как лъщи челото му. Както тогава, на Великден. Като че Великден продължаваше. Синовете ѝ разярчаха кончетата си като истински кърагаси, а той прехвърляше юздата от ръка в ръка...

... Жените открай време се бяха женили, пестили и раждали рая, коя с късмет, коя без късмет. А тя бе видяла, че нейната утроба не е по-лоша от турските, че и тя може да ражда паши и бейове... Великденът продължаваше и Хаджията не замина с другите старей при пашата във Филибе, синовете за малко не го вързаха и благословията бе дадена, защото не можеше да има връщане... Нито Исмаил ага би простил на синовете и, нито тя би понесла да ги види отново смирени... Това бе по-важно и от имота, и от златото, и от живота дори, защото отсега нататък само то би могло да им дава цена. Баба хаджийка разбираше от пари и цени, тя гледаше туптящата жила и потта на агата, Великденът продължаваше, беше и харно така и още по-харно ѝ бе да казва без глас: "Лайно такова! фъшкия!"

"Кучка, усоиница!" - говореше ѝ негласно Исмаил ага и съжаляваше, че не бе взел само детето, че я бе спасил и повел към Устина. И не знаеше какво ще я прави там. Тя щеше да отчуждава детето. "Без нея - рече си агата. - Без нея!..."

Той се огледа. Детето спеше. Пътят под тях беше все още пуст, само един стълб от прахоляк и сламки идеше насам и се разпиля на завоя из дерето. Старата бе вдигнала поглед към него, тя сякаш му се радваше, но очите ѝ бяхатакива, че на аллах щеше да е угодно, ако загаснат. Ръката му поглади крадливо седефа на ятагана. "Трябва надлъж, през темето" - помисли той и преди да го извади, преди да замахне, изрече думите, които щяха да са последни между него и нея:

- Този ден ще си остане празник, бабо хаджийке, и ти не можеш го отмени. Дядо Хаджия, ако гледа отгоре, ще разбере, че съм прав... За детето го правя... Под осмата бъчва ли бяха?

- Не са всичките там, Исмаил ага - рече виновно старата. - Излъгах те.

- Мене ли? - рече Исмаил ага.

- Тебе, Исмаил ага! Стори ми се, че си като другите от башибозука, ама сега виждам: грешила съм и сама ще ти кажа - повечето са под...

- Дур! - викна агата. - Стой! Млъкни, не казвай! Исмаил ага е богат за десетина като вас и ще направя това дете щастливо без гяурско злато... Нека гният алтъните, където са, както гният стопаните им... "На парчета! На парчета! - виеше нещо у него. - Не бъди жалостив с кучката, не замахвай веднага през темето! През ръцете трябва - през китките, през лактите, през рамото, през глезените, през пищялките, през коленете на живо! На жи-в-в-о-о!"

- Исмаил ага! - викна също старата и се изправи бърза като невяста. - А ти отде знаеш колко са нашите алтъни? Още не си ги броил, а? Другите, повечето, са под каменното корито при кладенеца. Достове бяхте с дядо Хаджи, твои са... Грях ще бъде...

Исмаил ага я гледаше, без да шавне, само пръстите му барабаняха по седефа на ятагана.

- Тръгвай, Исмаил ага - помоли припряно бабата. - Спаси ги! Запомни ли къде са?

- Запомних - трепна Исмаил ага.

- Къде?

- Под коритото - отвърна покорно той и ръката му се свлече от дръжката. Сега вече щеше да побегне към пътя, та миг по-скоро да остане сам, да избърше лицето си, да го напليска с вода и все да е сам.

Погледна бързо детето, извъртя се на пета и тръгна бързо между зелените издънки, без да остави никаква заръчка. И затича. Искеше да спре, а не можеше. Обещаваше си само,

както тичаше, да не протака много работата с бабата, да върши веднага, щом се върне тука вечерта. И си казваше още че по-добре ще е да възложи това на някого от слугите

- Бързай, Исмаил ага! - молеше подире му с викове бабата. - Спаси ги!

Подвикна така още веднъж-дваж. После, когато чу галоп на коня и когато зърна феса му да подскача над върхарите в посока към дима, рухна доволна върху тревата.

- Мекере! - рече сега гласно. - Фъшкия! Нейните синове не бяха такива. Тя, която цял живот бе треперала над гроша, изведнъж плати хиляди лири чисто злато за това мимолетно доволство. Синовете ѝ не бяха такива, а той винаги си е бил такъв, само че тя доскоро не бе знаела.

- Фъшкия - поднови тя. - Фъшкия с фес! Хе-хе-хе-хе... Беше ѝ харно. Почерпи се с вода от меха и повтори, додето го преполови. Тогава сипа малко и в устата на Деянка. Задави я, сипа отново и се замисли седнала. Какво да прави по-нататък? Къде да бягат? Както мислеше, полюшна се назад-напред, тупна изведнъж върху тревата, понамести се и не мръдна повече.

ГЛАВА ТРЕТА

Откъм Родопите бе задухал ветреца и сега димните облаци висяха встрани от селото, над къра. Къщата още димяха, ала вече тъй, както бяха пушили през мирните, студени, предпролетни дни.

Бе тихо по сокаците, по дворищата и чаткането от копитата на уморения атак отекваше самотно. Не лаеха кучета, не пееха петли. Не шетаха булки, деца не плачеха. Мъже бяха налягали неудобно край зидовете, по праговете на портите или пък праметнати през плетищата.

Мълчаливо отдаваха селям турските постове, мълчаливо излязоха от къщата на къшето троица помаци, нарамили бохчи с момински чеиз. Само от горния край на селото долитах някаква кавга и заедно с нея - звън на дайре. Там сигурно имаше цигани.

Имаше пак ред, уважение и спокойствие. Исмаил ага благодари на аллаха, защото ги бе възцарил, и си отидна от гнева. Бадемови клони, отрупани с ранни цветове, ръсеха аромат над него иззад дуварите и той съзна мъдростта на аллаха, който бе подранил да изпрати този цвят, за да покаже, че живот и красота ще има винаги въпреки всичко. Искаше му се да го помоли за един хубав пролетен дъжд, защото годината отиваше сушава, а житата - слаби, но остави това за следобедната молитва. Тогава всичко щеше да стане според обряда и аллах щеше да бъде по-близо.

Той видя отдалече двата стари ореха в Хадживраневия двор и тъмния керемиден покрив, който не бе рухнал, и марангозаните диреци на пруста, все така ясни и неовъглени. И усети лупането на сърцето си, и сбута коня натам, и влетя през отворените порти. Слугата Зекир застана насреща и пое юздите.

- Да са идвали някои за келепир? - попита Исмаил ага.

- Никой! Всички знаят, че това е агов конак! - отвърна с удоволствие слугата. Бе го хванал съклет в този двор, докато всички други правоверни вършеха по нещо полезно из селото. - Само Шабан ага намина, тебе търсеше. Тършува из Гашаровата махала - ако ти трябва... Има сахат със златен синджир. От Даскала... Решид паша му казал да го вземе...

- Голям юнак бил Даскала, а?

- Разходи го - рече Исмаил ага, подаде юздите и зачака. - Навън! - викна след малко той, като видя, че слугата повежда коня из двора. Посочи рязко към улицата и човекът тръгна натам, поизкривен, с рамото напред, като не откъсваше очи от господаря си.

Исмаил ага остана сам. Тръгна към коритото, обиколи го и огледа една по една зеленясалите плочки наоколо. Мъхът по междините им бе стар, многолетен, освен на една: отзад, дето рядко се стъпя, дето не се излива вода, дето мъхът беше нисък, възрядък, разпокъсан.

Не искаше да бърза. Струваше му се, че ако започне веднага, припряно, всичко ще излезе не както трябва и споменът за този миг ще бъде некрасив.

Дигна глава към прочистеното небе, по дълбоко въздух, послуша се. "Кльоок-клак, кльоок-клак", заглъхваха стъпките на коня и Зекир беше с него. Отдалечаваха се. Но това отдалечаване подсещаше, че ще има и завръщане. Бавно приклезна Исмаил ага до коритото. С нарочна мудност заопипа краищата на плочите; също тъй мудро, като се

мръщеше сам на себе си и като си казваше колко досадна и колко задължителна е все пак тая работа, той извади ножа, за да изчегърта мъха. И тогава му се счу глас откъм къщата.

Скочи към кладенеца и пусна рудана да вади вода. От незнание пусна го сам, без да притисне и поспре с длан дървения барабан. Руданът се затресе, кофата полетя с грохот надолу, като се праскаше от камък в камък, додето плесна в мокрите тъмни дълбини. Тогава всичко утихна и в тишината най-тих бе Исмаил ага.

Тоя хвърли бърз поглед към къщата - там нямаше никого. После погледна коритото - сега го мразеше. Никога не му се беше случвало в живота да върши нещо тайно - заслушан и в най-леките шумове наоколо, да рови за чуждо злато, да скача изплашен така... Ал-лах!

И никога през живота си не бе точил сам вода, никога, от никакви кладенци; а тук вече въртеше бавно ръчката, въжето се навиваше със скриптене; пълната кофа тегнеше надолу с неподозирана тежест, а нещо още по-тежко тежеше свито у него - в корема ли, около сърцето ли - и също се превърташе и той спря въртенето по средата, задъхан, уловил с две ръце ръчката, и отново огледа всичко назад, този път бавно, мъчително извил глава към пруста, към пенджерите, към обора.

Никого не видя и никой не можеше да бъде тук; пък и да имаше някого, не би могъл да му пречи; но нямаше, повече; нищо не се чу и все пак Исмаил ага усещаше, че го гледат отнякъде. Може би той сам се наблюдаваше, може би сам се дебнеше и изненадваше? Защото не бе свикнал да рови така. То бе работа за Зекир, за Шабан ага, само че късметът бе негов. На него поръча баба хаджийка... Кофата тегнеше надолу, той стискаше до болка дръжката; и повика така в паметта си образа на старата: да му каже пак, че сама ги дава, представи си я неясно как кимва, как движи устни и повече видя думите ѝ, отколкото да ги чуе: "Бързай, Исмаил ага, спаси ги!"

Той напъна пак, завъртя бързо рудана и кофата излетя до очите му. Извади я, сипа водата в коритото и спря да почине.

Интересно нещо бе светът. Ако човек избие тези, които имат злато, може после да им го вземе с гордост. То ставаше-' трофей. Така бяха правили дедите му, така постъпиха конвойните в лозята, братът сега това вършеше. Ако пък човек е милостив и пожали някого, прибирането на златото заприличваше на кражба, на безчестие... Като че и свещените книги говореха тъй... Тогава - да убием, за да вземем с чиста душа, тъй ли? Точно тъй, точно това вършеха правоверните мъже открай време досега... А той? Не беше ли достатъчно правоверен, или мъж достатъчно не бе? По-лесно ли щеше да бръкне под коритото, ако беше сякъл там, в Горките, парче по парче? И защо - нали тя сама го изпрати?...

Поиска му се да точи още вода, още много вода да източи. Изми се с част от водата, останалата изсипа също в коритото. И без туй щяха да поят коня.

Така напълни коритото. Слугата вече връщаше отпочиналия ат и спря смаян на портата. Не можеше да повярва на очите си - господарят точеше сам! Беше късно за Исмаил ага да го отправя повторно навън, а и не искаше. Засега нямаше да рови под коритото. По-късно щеше да стори това и топката, свита у него, се поотпусна.

Той се отстрани, като направи мълчалив знак към водата. Зекир доведе коня също така мълчаливо, потупа го по шията, засвирука му, животното се наведе, издаде дебелиите си абаносови устни, целуна течността и сладко засмука.

- Зекир - рече Исмаил ага. - Видял ли си друго животно да пие като коня? Дори човекът не може така... - Говореше му се. Искаше да говори хубави, чисти неща. - За коня чистата вода е като нектара на цветята за пеперудата...

Като нея пие, като нея лети...

Рече и се озърна. Зекир също се озърна. Двамата се погледнаха. Звукът се беше повторил. Бе нисък, гърлен, като от животно и идеше откъм мазата. Объркан, слугата дигаше безпомощно рамене.

Исмаил ага му даде знак да бъде готов, измъкна от пояса тънкия посребрен пищов и тръгна към мазата. Кованата букова врата бе открехната, той я бутна с крак, възкликна тихо: "А-а-а!" - и се отдръпна. Някой пошавна в хладната здрачина под него.

Някой седеше върху слизащите надолу стъпала. Един черкезин в бяла гъжва. Стар. Седеше или лежеше, може би искаше да стане, но не успяваше. Вонеше на повърнато вино. Тоя ли го бе наблюдавал през цялото време? Беше ли разбрал всичко?

Слугата продължаваше да пои коня, но без да свирука. Гледаше насам.

- Хош гелдин, Исмаил ага, добре дошъл - рече изведнъж прехрипнало черкезинът и една усмивка, мъчителна и любезна, изкриви лицето му. Той протегна ръка за темане ли, за здрависване ли, опрян на другия лакът, но изохка и пак прилегна.

В гласа му имаше нещо много познато и в носа също, и в това обръщение, което говореше за някакъв дом, посещаван някога, за някакво гостоприемство, оказвано някъде, за някакви вкусни неща, ядени от двамата, макар че Исмаил ага никога не бе имал вземане-даване с черкези.

- Живи ли са, здрави... ли са всички... в сарая ти? - изхриптя пак черкезинът. - Какво ново носиш от благословеното село Устина?... Каква sluка те води насам?...

- Ал-лах! - рече Исмаил ага. - Ал-лах! Една вихрушка го поде: в небесата ли го изви, под земята ли го увлече, в селенията на мъртвите ли всред тъмните предвечни страхове, без да го отмести от кованите врати на мазата и от измъчената усмивка по лицето върху каменните стъпала.

- Ал-лах! - повтори Исмаил ага. - Ал-л-лах-х! - После потрети, пое въздух и попита нерешително: - Това, ти ли си... това?

- Аз... - едва изхриптя старият човек. Силите му бяха свършили. - Аз...

Беше наистина той и все пак бе невъзможно. Нали беше умрял, нали всички мъже от тоя дом бяха умрели, а Хаджия-та беше умрял при извора! Трупове не се преобличат, не се наливат с вино...

- Какво търсиш тука? - попита най-сетне Исмаил ага и сам почувствува, че тия думи не са добри. - Как дойде тука, дядо Хаджия? - поправи се бързо той.

- Във Филибе, Исмаил ага... Заведи ме във Филибе... - отвърна старият.

Бе повдигнал главата си от камъка. Едва-едва. Силите му бяха отишли за правене ихтибар на доста. Ихтибарът бе сторен въпреки всичко. Както дълги години наред при всяко посрещане на агата в тоя дом. Сега човек можеше да си почине малко, ала нямаше време за губене, смъртта идеше, нозете му изстиваха и трябваше да настоява за услугата:

- Заведи ме във Филибе...

Исмаил ага го гледаше. Все пак - той бе. Искал е навярно да избяга от общата смърт. За какво? Дали го е видял как клечи при коритото? Достойна среща между достойни приятели... Свитото нещо у него пак натежа и се превърта - около корема, около сърцето.

- При хекимин, Исмаил ага, при доктор - рече старият. Все пак бе успял да стори добър ихтибар на доста си; бе доволен от това, агите ценят тия работи; ала нямаше ги

вече синовете, снахите и внуците, нямаше я Гюрга и самият той бе към края си, не биваше да загине така мърцина родът му... Боже! - При доктор, Исмаил ага... Злато ще ти дам...

- За пиене при хекимин не водят - отговори агата и извърна лице от него. - Как можа баш сега да направиш тоя резил, дядо Хаджия?

Много неща напоследък не разбираше той, ала да зарежеш челядта, която си създал - мъртвите синове и тези, които са имали нужда от тебе в сетния час, - да избягаш сам, стар, окаян завинаги, и да имаш ищах за пиене отгоре!... Ал-лах!

Да бе имал синове, Исмаил ага никога не би ги оставил! Да бе имал само трупове на синове - пак щеше да е с тях! До гроба. И в гроба. Какво по-достойно за един баща на синове от това? Като че му бяха станали мили тия чужди, бунтовни синове, чиито баща бе срещнал така необичайно сега, в час, така несгоден и скверен за двамата...

Вонята облъхваше лицето му. Той се отдръпна, но тя се разтегна и продължи да ги свързва. Конят вече не пиеше. По мръсотиите на черкезкия чепкен прилитах муха. И защо пък черкезин? Конят и слугата гледаха насам: конят - извил високо тънката си шия, с малката, умна глава, слугата

притулен зад него. В този миг Исмаил ага чу как Хаджията гъркори, как повърна, едва успя да викне: "Зекир!" - улови се за темела и сам изля върху грубите камъни и хоросана всичко, което имаше у себе си. Само тежестта, свита вътре, си остана там.

...Той пак точеше вода и бе извадил кофата, пълна кофа, мокра кофа, тежка от тоя най-чист дар на аллаха, когато видя, че Зекир тича да му каже нещо. Махна с ръка: "Прави каквото ти казах!" Бе казал да пренесе стария в къщата, върху одъра му - нажабурка се, изми се, а Зекир продължаваше да стои зад него.

- Той умира, Исмаил ага! - рече тогава слугата. - Има рана в корема...

- А? - рече Исмаил ага, изгледа го миг-два и тръгна натам.

И чак тогава видя, че старият бе повръщал вино и кръв наедно. Кървави бяха сега устните му и много кръв - изсъхнала, съсирена и прясна - имаше на ризата под чепкена.

- Как стана тая работа, дядо Хаджия? - попита ласкаво агата, като изтърсваше водните капки от ръцете си.

Хаджията се бе опрял на лакти върху стъпалото, обронил глава. Дремеше ли, кръвта ли си гледаше? Не чу. Не отвърна.

- Дядо Хаджия! - подвикна агата и сега старият дигна глава.

- О-о-о! - рече учудено той. Дълго бе чакал в тая маза агата, на него се бе надал и като че го бе сънувал да идва преди малко, като че го бе посрещнал вече с добри думи... Но сега Исмаил ага стоеше горе наяве, цял сърмалия, усмихнат. И вече наяве трябваше да му се повтори същото. - Хош гелдин, Исмаил ага, добре дошъл - захриптя отново старият. Той вдигна пак ръка за темане, но пак се люшна, опря брада о стъпалото и продължи така: - Какво ново от... благословеното село Устина?... Здрави ли са всички... живи ли?

Не отговори на ихтибара му Исмаил ага. Затвори очи и му се искаше нищо да не е чул и видял. Атът подритваше с подкова по плочките, "сиф-сиф" - свистеше опашката му, сигурно мухите го мъчеха. Сити врани приплясваха веднъж-дваж с криле, за да се задържат по-здраво за клоните. Пчели жужаха по цветовете на бадеми и сливи, пушка пукна някъде - ни близо, ни далеч - и някакъв неясен рев долетя - в маза ли нейде убиха някой укрит? Бе ли имал поне време да им изкаже той почитта си? И пак пчелите и атът, и враните, и едно друго човешко дихание освен неговото...

И чак сега съзна Исмаил ага, след много години, какво точно са означавали словата на стария - и днес, и всякога по-рано, и тук, и навсякъде другаде - за него самия и за всички други аги... Сърцето му бе искало топлинка, за нея бе идвало то в тоя дом - не за пържолките и агнето, не за бялото и червеното вино, - доволно бе стояло на чардака, доволно си беше отивало, отнесло онова, което му липсваше в Устина. Доволно и излъгано.

Лед дъхаше от любезните думи. И необяснима сила, и падение едновременно - инак не биха могли да бъдат изречени. Но някои трябва да е принудил устните да ги изричат. Няма на света човек, който сам търси да се унизи. "Ал-лах, кой го е сторил това? За кого, ал-лах? За твоите правоверни ли?"

- Как стана тая работа, дядо Хаджия? - попита уморен, помрачнял и още по-ласкав той.

- Хекимин! - отвърна старецът. Ихтибарът бе направен. Ред беше вече на доста да му помогне. - Филибе...

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Той имаше нужда сега от доктор и от нищо друго. Не идеше да разправя как бе станало това, как се беше крил в дерето след стрелбата, без да стигне до извора; как беше видял сетне, че лежи до един убит черкезин. Не идеше да разказва как и защо стана тъй, че запълзя с дрехите му насам, а не към църквата, и как страшно безбожно му се живееше, как не биваше златото да загине с рода му - грош по грош го бяха печелили от лозята при каръчите, то не бе крадено. "Не е вярно, господи, че съм го откраднал, че било дядово - на дяда Враня - и той ми го бил казал, когато го ухапа усойница в корията; само двамата бяхме, господи, но нищо не ми каза тогава и не съм се клел да го покажа на тати и чича, та да го разделят на братята и братовчедите; грош по грош сме го сбирали с Гюрга, то беше мое - ако съм имал нещо изцяло мое, това беше златото..." Ни веднъж не го беше подвеждало то, ни веднъж не го измами, ни веднъж не го огорчи. Жената и децата не са му били тъй верни.

Слънцето вѣн грееше. На границата между тъмното и светлото стоеше Исмаил ага. Половината от Исмаил ага. Блестеше тая сърмена и копринена половина, блестеше и питаше как е станало всичко: къде, кога, с пушка ли... "Чуваш ли ме, дядо Хаджия?"

"Чувам, чувам, не съм глух, с пушка трябва да е било, наблизко човек не видях." Той винаги бе мразил пушките - и тия, дето Насьо ги докара преди Великден с мулета, и ония, дето сетне избиваха децата му едно по едно, и тая, дето го рани в дерето. Ала имаше и божи пушки, макар че бяха в турски ръце. Негова работа си е, на всевишния, кому ще възложи възмездие, Такава пушка уби Даскала, дето си бе наумил песен да пеят за него... "Когато те пазаряхме за училището, Даскале - рече му накрая в църквата той, - ти целуна ръце на стареите и моята - ей тая! Защото ти дадохме двеста гроша повече от татарпазарджиклии и защото иначе няма хляб за таквиз... Хиляда и шестотин гроша за годината - това са алтъни! Искахме внуците ни да станат по-добри търговци от нас, а ти на златото с големство се отплати... Но и да беше се сбъднало твоето, Даскале, и да си бяха отишли турците, ти пак щеше чорбаджииски ръце да целуваш. Таквиз като тебе властвуват от ден до пладне, а животът си е живот - и под турско знаме, и под българско..." "Твоята верица!" - кресна му оня тогава, ала не го застреля. Излезе навън да умре. Само че смъртта му не трябваше да бъде такава, ех, не трябваше! Такава смърт не плаши младите, тя само ги подкокоросва.

Половината на Исмаил ага продължаваше да пита: "Как? Как? Как?" - старият се чудеше, че по-добре помни смъртта на Даскала, отколкото своето раняване, пък и нямаше нищо за помнене освен дългата болка, започнала от дерето без гърмеж; защото, макар да бяха стреляли преди туй, в мига, когато тя се стовари върху кръста му, той не чу нищо: само тя беше - дългата болка, която се сурнеше като пребита змия към мазата, за да се скрие в тъмната, позната дупка, болка, безкрайно проточена край трупове и дувари, през лайна и плетове; тя покриваше с мъгла всичко, откъдето мина, и сега старият знаеше само, че е минал край неща, където го е боляло: през един сокак, където болеше повече, през двор, където болката намаля, края мъртвия дом, където сам замря от болка. Само чрез болката ги помнеше, само болката им даваше имена. И му се струваше, че тя оставя следи подир себе си - както охлювът по листата, както прекършената змия сред пепелта на пътя, - че по тия следи може да бъде намерен. Ала не толкова поради лугата на кръвта

и ометената земя, колкото поради гъсто наслоената болка, която всеки би усетил, стига да тръгне веднъж по същия път. И как да обясни сега каква бе тая могъща и неясна сила, която го домъкна въпреки всичко до мазата, и как да не сложи уста под канелата след тия четири жадни денонощия, при тая жарава в корема, как да разправя сега за това! И не може, и не бива, и силите свършват, и трябва да се бърза...

Но половината от Исмаил ага блестеше и не бързаше. Тя го гледаше с едно светло око, говореше нещо с половин светла уста и като че питаше дали дядо Хаджия знае какво е станало с баба хаджийка и с внуката.

- Хекимин! - отвърна старецът. Той знаеше какво може да се е случило с тях. Още тогава знаеше, че не ще им помогне, и много по-отрано го бе знаел, като че се бе родил с това знание... Не можеше да има спасение. Ако бе допуснал за малко, че е възможно, сигурно би се затътрал обратно към църквата... Не се боеше той от смъртта - боеше се от безсмислието, от това, че всичко загива напразно. Дори от пъкъл не се бе побоял на младини, макар тогава да не знаеше още че стореното не е грах. Бе решил да ври во веки в катрана, стига тук, на тоя свят, дядо Враневите внуци да станат някога Хадживраневе, без да се товарят с нови грехове и терзания... Това не беше ли саможертва? - Защо чакаш, Исмаил ага?

Ако чакат все така, кръвта ще се излива непрекъснато в корема му и той все ще я изхвърля, додето свърши. И така ще си стане зян златото, без да влезе пак в работа, без да го зарадва отново... Той трябваше да намери радост или забрава поне и вече знаеше как... Много пъти бе стигал до Едрине, до Истанбул, бе чувал от еснафа, че ако рече, с пари човек може да изживее там чудни нощи, с едни по-други жени, непознаващи труд и пот, създадени само за веселба... "Ала все пастрех, господи, за синовете и внуците. Артък грош не похарчих. Защото златото е като пчелата - иска да сбира мед и да се рои - иначе загива. Правех сметка да има достатъчно и за тримата, когато го разделят някой ден, та да не се загуби силата му и да не започват пак отначало като мене... Младостта ми отмина тѝ, а аз все пастрех и пастрех..."

Той пастреше тогава, без да забравя какво изпуща в Истанбул, и съжaliaваше, и не съжaliaваше, защото знаеше, че това е само прищявка, защото имаше сума залисии и не бе никак самотен... И чак на старини, когато синовете го отмениха във всичко, когато не лягаше вече изморен, а старата почна да спи при внуците, той взе да сънува тия никога невидени момичета в самодивски ризи и с коси до петите... И го беше срам, и чакаше да мине още някоя и друга година, за да се усмири кръвта му и да свърши всичко това... После, в църквата, когато губеше едно по едно близките същества, задъхан от ненавист към ония, които ги бяха докарали тук, когато никак не му се умираше заради чужд серсемлик, а не знаеше и за какво ще живее, той си спомни неочаквано, че има още нещо на тоя свят - пренебрегнато, кощунствено и спасително, - нещо незагинало, което го чака отдавна, отдавна...

- Защо чакаш, Исмаил ага?

- Зекир! - викна агата. - Една талига!

Старият видя как слугата хукна към портата и тежестта в корема олекна... Нямаше ги вече синовете, снахите и внуците. Бе сигурен, че и Гюрга я няма. Всички го бяха измамили. Инак и с куршум би се върнал, не би поел към златото, към хекимина, към Филибето... Ала и хекимин да имаше сега, далеч бе все още Филибето, а безкрай по-далечен оставаше Истанбул... И много уморен бе той за такъв път, стар и ранен бе и може би най-напред щеше да му трябва

къшовница да завива всяка вечер загрят камък при нозете му... Боже! Сигур селата сега са пълни със сироти невести, а той е свикнал на дом и деца... Гюрга ще разбере горе на небето, че не е могло иначе, и Павльо ще му прости, стига да не пресъхне хадживраневската кръв, съсирена по тия стъпала...

- Защо чакаш, Исмаил ага?

- Талигата чакаме, дядо Хаджи. Ей сега! Старият си спомни, че слугата бе хукнал към вратата, и тежестта му в корема пак олекна. Той знаеше, че от тия рани се умира, но неговата рана или не беше смъртоносна, или господ го пазеше, защото не умря нито в дерето, нито тук, макар да я бе налял с вино. "Як човек съм си аз, много як!" - реши старият, както бе решавал неведнъж през живота си. И Гюрга беше яка, навремето той си казваше, че такава жена и такъв мъж не могат да не бъдат благословени от господ, и господ ги беше благословил, но синовете поискаха още много и господ прибра благодатта си; не бе прибрал само златото и него - родоначалника... "Господи, не е ли поличба туй?" Беше поличба, разбира се, и не единствената. Първата бе дошла в корията, чрез змията, втората - в дерето, чрез черкезина; а третата - тук, в мазата, чрез Исмаил ага... Кой го изпрати за помощ тъкмо в тоя час? Поличби като тия на Авраама.

- Исмаил ага - рече старият, - нали големите хекими-ни лекуват такива рани?

- Има си хас! - отвърна агата. - Че защо иначе ще са големи хекимини?

- При някои френеци, нали?

- Ще гледаме при френец.

- Искам на слънчице - рече старият вече без болка и усилие, но бавно, като насън. - Измръзнах в тая маза... Студена я направихме навремето. Заради виното. Лятос да е студена, а зимъс - топла.

Исмаил ага сложи кърпа до чепкена си, пое под мишница отежнялото тяло и го измъкна навън. Кундурите на стария изтракаха по стъпалата, поорача из пясъка и спряха в градината към зюмбюла. Там пръстта беше мека, топла и агата го положи върз нея.

Тишината над селото бе гъста. Слънцето още грееше, но клонеше вече към залез и димът над къщите бе потъмнял.

Една муха се застрелка със звън над стария и агата клекна па го варди с кърпата.

- Исмаил ага - рече още по-леко той. - Яка душа нося аз. Ще има да се дивят още хората от мене... Много ми се струпа върху главата, ама...

- Спи, почини си - рече агата.

- Ще си почина малко - отвърна той.

- Без почивка не може - рече агата.

- Цял живот съм се трепал - отвърна с наслада той, чзщото с наслада си спомняше за това трепане. Трябваше да г.ч почине, че много работа го чакаше и занаят... Сега му се искаше да построи църква, нямаше нищо по-важно от църквата, само че не знаеше къде и на кой от светците да я воече, "На Павел... на Павел..."

- Исмаил ага, остана ли нещо от църквата?

- Стига, стига, почивай сега!

- Сега ще си почина.

Зюмбюлите ухаеха, той опипа земята там, дето беше десницата, намери един стрък, поиска да го откъсне, но не можа. Усмихна се тъжно и го погали. Гюрга ги беше посадила, Гюрга, още млада невеста.

Години наред й се бе наслаждавал той да я гледа от пруста как върши нещо из двора - висока, бедреста и стройна, бяла и лека като от салкъмов цвят, - да плува из двора, да го

изпълня целия, да го изпълня тъй, че и къщата, и оборите, и орехите да изглеждат малки пред нея. Бе му драго да я гледа така, да си спомня, че и вчера е била същата, и лани, и по-миналата година, да съзнава, че и утре ще бъде такава, и други ден, и догодина, и до амина... И като стисне на пруста очи, да я види пак до себе си, както е била през хилядите минали нощи, както щеше да бъде и през хилядите други - още неминали... Но с очи, само леко стиснати, та да я вижда малко и наяве, защото, да не я гледаш наяве, това си е чиста загуба. А той беше добър търговец, несвикнал да губи. Нощем и свещ палеше, та да я гледа. Тя обръгна на това, пък и нямаше от какво да се срамува. Броят ли са жълтиците на тъмно? Златото срамува ли се от светлината? И тъй, седнал на пруста, замижал с очи, виждаше я едновременно и в двора под слънцето, и вечер в собата на свещ.

Тя бе хубава, ала не с такава хубост, че да тропкаш до нея на хорото. Твърде едра беше и сама отбягваше да играе - дори по сватбите. Хубостта и бе за мъж като него, който никога не си бе губил времето по мегданите, хубост, здраве и сила, замесени в едно тесто, замесени тъй, че да им станат тесни нощвите, къщата, имотът, родът, и да кабардисват все повече и повече, непрестанно, дори когато те двамата бъдат вече мъртви. Да кабардисват от коляно на коляно во векц веков, за слава на Хадживраневите от Перушица... Негово беше това тесто. Той го бе търсил навред по селата, без да зяпа към богатските дворове, додето го съзря изпълнило дома на воденичаря в Куклен. Веднага разбра, че друга не му трябва, и наистина не му трябва, макар еснафът да си говореше за ония жени в Истанбул и макар че той даваше ухо на приказката... "Не вярвай на приказки, Гюрго - рече той, - и през ум не ми е минавало с друга... От тебе тайни нямах аз - ти знаеше дори жълтиците къде турям... Не знаеше само откъде дойдоха първите жълтици, но то беше, защото исках да бъдеш спокойна, да не сънуваш лоши сънища, да не вървиш подплашена и зла между хората, да не наплашиш и синовете ни... Не казвам, че са откраднати, Гюрго, няма такова нещо" кълна ти се, само че хората станаха зли, завистливи, очите им урочасват човека, стига да е малко по-слаб - урочасват го и той става като натровен... Пазех те, исках да си най-чиста, най-горда в селото. Ненатровена. И синовете също... Тайни? Има си хас! Пък и ти сама знаеш как сме спечелили всичко грош по грош в лозята при кръчмите, при Хадживраневите каръчи! Ти ме направи човек - не е ли тъй? Толкоз пъти акъл си ми давала и аз все съм мълчал; слушал съм дори когато волята ми е била друга, защото умна беше и зян от твоите приказки не можех да имам..."

Ръката му все още пълзеше между зюмбюлите, щеше му се пак да ги види, но нямаше сили да се дигне, можа само да поднесе пръсти до лицето си и дълго да поема така синия дъх, останал по тях. И понеже идеше часът на залеза, а лекият планиняк чистеше дима към къра, избърсваше го от дворищата и от небето, без да отнася синия дъх, понеже небето винаги е било добро със стария, а Гюрга, която беше садила зюмбюлите, бе горе - изведнъж целият небосвод стана зюмбюлен. Зюмбюлен от край до край. Лъскав и дъхав. Бе му драго на стария, че вижда това, и мъчно му бе, че го вижда самичък - нямаше на кого да го покаже. Исмаил ага беше далече, далече от душата му, той клечеше смръщен над него, гонеше мухата и добре, че поне вече за нищо не питаше. Нямаше ги всички ония, на които би искал да покаже сега зюмбюленото небе, тъй както нямаше да ги има и за златото му.

- Защо така, Гюрго? - рече той. - Защо така, Павле? Защо направихте тъй, защо ме оставихте сам? Задето ви създадох богатство ли и задето поех греха върху себе си?" "За свобода и чест, тате!" - отвърна Павльо - без рани, едър, тъмнолик като него и светлоок

като майка си. "Който има злато, той има и чест, сине!" - "Той има половина чест, тате, трябва ни и другата половина!" - "Това не са половини от едно и също нещо, сине - искаше да каже той, - те са като виното и комката - почти еднакви, ала твърде различни. Оня, който се е отдал истински на първото, не може да се отдаде истински на второто и да бе знаел ти с какво си закърмен, тая дума чест щеше да ти засяда в гърлото!" Но пак премълча, както бе премълчавал тайната цял живот.

Да бяха знаели синовете и майката това, което той знаеше, да бяха сънували лоши сънища като неговите, да бяха вървели подплашени и озлобени между лошите хорски очи - защото те са винаги лоши за теб, когато знаеш, че не могат да бъдат добри, - биха го мразили може би, но биха го и тачили едновременно. И биха се сбирали около него, както ергелето се сбира в гръмотевична нощ - гръб до гръб около стария изпитан жребец - най-свирепия може би и най-силния, този, който е погубил със зъби и копита своите най-добри съперници. Защото биха познавали единствената истина в живота, единствения източник на силата и биха се бояли повече от кротките, дебнещи очи на селската глутница...

...Дали щяха да ги помамят тогава сладките думи на оня голтак Даскала, дали не биха усетили в тях воя на гладните кучета? Умни бяха те и биха разбрали, че един такъв Даскал управник ще бъде сто пъти по-опасен от пашата във Филибе, умни бяха - големи, умни младенци, измамани първом от баща си, а после от Даскала. Пет пари не биха стрували сладките думи на Даскала, ако бащата не ги бе измамил преди това... И сега ги нямаше - нито да вземат златото, нито да видят небето.

Небето ли? Старият впери отново очи нагоре, но вече нищо не видя освен един гарван, който се плъзна бавно над него, без да маха с криле, и освен ръката на Исмаил ага, която гонеше мухите. Това беше неговото небе сега. Дори не помнеше какво толкова му бе харесало там.

- Исмаил ага, слугата ли ще ме води във Филибе?

- Ще видим - трепна Исмаил ага. - Ти за това не мисли.

- Не мисля, но може пак да заспя... На слуги вяра нямам... Тук има една пунгия... Извади я, Исмаил ага...

Той посочи повече с очи, отколкото с ръка джоба на черкезките потури.

Исмаил ага се поколеба. Не му беше сега до пунгии. Старият щеше да умре. Той не биваше да го повежда към Филибе, а и не знаеше какво друго да стори. Канеше се освен това да му каже за бабата и внуката, а все отлагаше, защото това щеше да бъде и радост, и укор за доста.

- Извади я, Исмаил ага!

Потурите бяха олайнени от сурненето по улиците, но Исмаил ага се подчини. Бръкна, като се мъчеше да не гледа много натам, и извади пунгията. Тя беше тежка, с навлажнена кожа. Сигурно бе изровена изпод канелата на осмата бъчва с десетте чембера.

- У тебе ги оставям, Исмаил ага - рече старият. - Преброй ги пред аллаха. Той да ни е свидетел. Ти ще плащаш, какъвто масраф има около мене, пък сетне ще теглим калема.

Всичко това беше измама. Нимъде нямаше да води Исмаил ага своя умиращ дост, никакъв масраф нямаше да прави за него и никакъв калем нямаше да теглят след това. И понеже старецът не споменаваше какво трябва да бъде направено с жълтиците след смъртта му, кому трябва да бъдат дадени, а не можеше и да пита човек за това, те така или иначе щяха да останат на Исмаил ага и аллах щеше да е свидетел, че друг изход няма. Стига да пожелаеше, това злато щеше да бъде негово, без да е пролял кръв, без да е

измамил някого, и все пак, свързано с една смърт. С една смърт, която чакаше нейде наблизо заедно с враните по клоните на тия орехи, смърт, която само Хаджията още не виждаше. Колко ли други смърти са видели тия жълтици? Какво ли би могла да разкаже всяка от тях? За кротки смърти със завещания и за смърти на заклани хора, пърхащи като пилета, окървавили всичко наоколо...

Неведнъж бе мислил Исмаил ага за сложните тъмни пътища на светлото злато. Често, когато броеше нощем своите жълтици, подгънал нозе върху килима, когато пламъчето на свещта играеше отразено по всяка от тях, хилядократно умножено върху тъмния килим, той се запитваше откъде ли, през какви ли хора е дошла до него ето тази стара, изтрита пара например с буквите на неизвестна за него държава, с образа на неизвестен владетел. Най-старите бяха най-изгладени от пръсти и броене, с най-малко медни примеси, попили през вековете най-много лъснали човешки погледи. Техните пламъчета бяха редки, но странно силни и тайнствени, пръснати тук-там между по-слабите, също както ярките силни звезди по небето са по-малко от бледите, но не се губят всред тях.

И така наведен над яркия, тайнствено трептящ център на някое златно съзвездие по тъмното небе на килима, той виждаше понякога историята на това злато. Виждаше как се избиват един друг златотърсачите, когато намерят жилката му, как умират един след друг онези, които са го притежавали отсетне; търговци, разбойници, войници, пълководци - победени от по-млади и по-силни търговци, разбойници, войници и пълководци. Неговият пралядо, знатният спахия, бил разказвал какви знатни хора по разни земи е заклал, додето събере богатството. Името на пралядото се помнеше, но помнеше се също така и с гордост и умиление се споменаваха в рода името на граф Андраши, силен и доблестен рицар, честно победен и заклан край Будапеща... Като че кръвта, благородството и златото на двата рода се бяха слели в тоя страшен час, за да съществуват отсетне заедно с Устина... Ала не всички бяха графове, не всички бяха запомнени и не всички бяха рицари спахии, та да разказват за победите си...

Хаджията се усмихваше като в сън и тънка струйка кръв се оттичаше от гънките на устните му. Дали бе размишлявал и той върху пътищата на жълтиците си? Те ли му помагаша сега да не вижда смъртта си? Те ли му пречеха да умре, както приляга на човек като него?

Против волята си Исмаил ага държеше пунгията и я гледаше. Отдавна знаеше той, че златото не тежи като другите вещи, но чак сега почувствува както точно значи това. Пунгията тежеше в ръцете му като отрязана човешка глава. И ръцете си бе издал напред, като че се пазеше от капките кръв. И въпреки това, още неотвързана, тя го насърчаваше, излъчваше тихо, гальовно шумолене, светъл шепнещ звън, тоя звън преминаваше в пръстите и кръвта го разнасяше по жилите на цялото тяло.

ГЛАВА ПЕТА

В църковния двор, там, дето свършваше плочникът и започваше копривата, на припек до оградата продължаваше да лежи жълт и охтичав Даскала. Бе сякаш жив, главата му си стоеше неотрязана, но пищовът се беше изплъзнал от охлабената десница, а ланецът на часовника не блестеше вече под разкопчания френч. Бе свършило времето на Даскала. Часовникът му навярно отброяваше сега времето на някой от победителите.

Под сянката на стария чинар на десетина крачки от трупа бе сложена маса с няколко стола. Решид паша седеше умислен там, разпитваше вяло водените лица, един драгоманин се опитваше от време на време да превежда, намесваше се и гърбавият кафеджия Гуджо, бяха го турили на стол като председател на погиналото село, той беше опазил всичко, което бе имал, гордееше се с това, както и с мисълта, че неговото присъствие тук придава законност на воденото следствие, седеше и все подхвърляше, че според него всички нишки водят към хаджи Враня, ала пашата можеше без драгоманина и без Гуджа, той често им правеше знак да мълчат. Тогава те мълчаха, а писарят записваше старателно всяка дума, произнесена от свидетелите.

Решид паша питаше лицата познават ли тогози, дето лежи там в копривата, какво знаят за него, какви бунтовни думи са чували от устата му, разполагал ли е с много пари - московски пари, - казал ли е той, че като се дигне въстанието, ще дойдат отнякъде чужди войски да помагат, и къде според тях може да е оставен неговият писмен завет или пък клеветническото писмо до чуждите консулства във Филибе, защото през последните нощи той често е търсел самотни кътчета, дето се е отдавал на писане.

"Така е, паша ефенди, така си е - отговаряха двете оцелели бабички, извадени от някакви мазета, - точно така е!" - И се кръстеха непрекъснато.

"Не сме виновни, паша ефенди - обясняваха неколцината чорбаджии, които бяха успели да отведат овреме семействата си в Устина. - Не знаем, от нас криеха и като усетихме, рекохме си: в Устина е спасението, тия, лудите, ще ни погубят... Не сме виновни, паша ефенди..."

Отегчен, не получил ни веднъж що-годе някакъв отговор на въпросите си, Решид паша махаше с ръка и заповядваше:

"ДРУГ-И!"

Една мома, бяла и хубава, с още мокри коси, доведена току-що от някакъв кладенец, дето се миела, с несъсирени рани от мъжки зъби по лицето, изслуша пашата спокойно и кротко, само малко разсеяно, той дори се почуди отде взема сила това момиче да се държи на нозе, изслуша го тя спокойно, па запретна изведнъж полите си, запляска се по издрасканите млади меса и закрещя страшно: "На, и на тебе, паша ефенди, твой ред е, на, на, на!" Едва я отведоха.

Мъж от бунтовниците не можеха да му доведат. Тогава Решид паша заповяда да претърсят черквата и трупове. Надяваше се да намери под някоя плоча или в някоя пазва онова, което Даскала беше писал през последните нощи. А Гуджо пак напомни за хаджи Враня - не току-тъй бе изчезнал той от църквата, пък и синовете му бяха на баша...

"...Искам на вас, оживели българи, и на вашите внуки да кажа някоя и друга дума, та да не ме поминете с лошо. Защото приказки разни ще има, а не бях лош човек. На мъртвите доста съм говорил - и в училището, и в църквата, и по домовете им. Те ме

разбираха. Не вярвам някои от тия, които ме разбраха, да остане при вас. Па и аз, като знам, че ще съм мъртъв тогава, реших да направя тъй, че моето слово пак да ви наиде.

Мене ме изучи на четмо и писмо големият наш даскал Христо Данов от Пловдив, когато бях вече петнайсетгодишен. Наеха го тогава перушенските първенци и моят зет Рангел Гичев ми рече: "Петре, искам да учиш и ти, та да ми водиш сетне сметките." Защото надалече търгуваха вече нашенци, чак до Истанбул - с виното, тютюна и пашкулите на целия край, - а бяха неуки.

Късно есента в двора на църквата издигнаха за няколко дни две стаи - едната голяма, за учене, другата за жилище на даскала. За по-евтино измазаха стаите без хоросан - само с глина и слама. Когато почнахме учението, от стените поникна жито. Много влажни бяха стените, пък и дъждовна бе нея есен и даскалът не даваше да скубем стъблата. "Нека класи - казваше той - за срам на първенците!" А пък те, като ни навестяваха и като виждаха класовете викаха: "Даскале, това е добър знак - берекетлия ще е училището."

Учих аз заедно с девет-десетгодишни деца, та ме беше срам да приидам и дохождам с тях. Още в тъмно, кога даскалът ставаше от сън, заварваше ме да паля печката в голямата стая и не се сърдеше, а се радваше и показваше ми букви и книги разни, додето станеше видело и за другите. И още същата таз зима направи ме помощник свой, защото доста вече узнах и много бяха децата, та не смогваше сам. Па и слушаха ме те заради годините ми.

Дотогава и мъжете, и момчетата ходеха с бръснати глави, с един кичур, оставен отзад и сплетен на плитка. И китайците така ходели, и старите българи, па и турците, та не се знаеше от кого сме взели тоя обичаи. Но даскал Данов каза, че в повечето градове и села български нашите не признавали плитките и че сега вече това било белег на турчина. И че понеже училището е българско, забранява се на турчета да влизат в него. Разпъди ни по домовете и тогава с резове си отидохме ние.

На следната сутрин децата взеха да идват с бащите си и бащите увещаваха даскала, щом настоява толкова, нека обръсне плитките на питомците си, та да не реват и да си пуснат сетне коса. "Ама нали имате бръсначи - отвръщаше даскал Данов, - щом бръснете цели глави, ще успеете и по една плитка да махнете." "Не, не можем, даскале - казваха те, - молим те, свърши тая работа, учен човек си ти." "Видиш ли, Петре - рече ми веднъж даскалът, - много може народът ни, но не може да си обръсне плитката сам. А още много плитки чакат реда си."

Той най-напред моята обръсна, а сетне аз като помощник негов също взех бръснача и така за седмица-две обръснахме плитките на вси ученици - сто и осемдесет на брой. След години, когато сам станах даскал, и възрастните вече не носеха плитки.

Разказвам ви тая история с плитките, защото за мене тя откровение за съдбовни неща беше, също както появата на Светия Дух е съдбовно откровение за простичките наши християни. Много ходих аз после по света, и в Пловдив учих, и в Белград също, в Букурещ и Браила бях, на Раковски и на Дякона съм помагал, но всичко от бръсненето на плитките започна.

Премеждията свои сега пропускам нарочно - било що било, - взел съм повече от съселяните свои - дал съм повече. А сметките на зет си не пожелах да водя. Той аслъ отрано прозря, че ще стане тъй, та бе престанал да ми праща пари за учение. И само защото много заслабнах от недождането аз и се поболях, само за това реших да подаскалувам на село, дето животът е мирен и сит.

Но мир вече и на село нямаше. Всеки очакваше да стане нещо голямо. Гърция се бе освободила. Сърбия и Черна гора също, ред бе на нас. Кога моят стар познат от легията - дякон Левски - дойде за пръв път при мене в Перушица да убеждава хората за комитет, те го превариха с питане: "Кажи ни, Дяконе, кога да почнем хорото, а то тъпънът ни е отдавна готов." И той, дошъл за едно, отвори приказка за друго - че морето не е до коляно, че делото иска време, грижи и работа.

И в ей таквиз грижи мина даскалуването мое тук, и много задължения аз не можах докрай да завърша. Спасявах уж легенди и сказания, които умираха от старост, започвах и оставях, започвах и оставях, а сега вече изоставям това начинание во веки. Но понеже тия дни за Перушица ще се родят нови легенди и вехтите съвсем ще потънат в забвение, заедно с името на старинния град Драговец, аз искам да помена слово за него.

Разположен е бил Драговец по на юг, в полето, и неговите съсипни може би няма да дочакат бъдещите даскали. Много се каних да разровя земята около тия стени, но тъй и не сварих. А говори се от старите, че някога, когато бил нападнат тоя град - от кого забравено е вече, ~ оцелелите драговичени се преселили тук, в първите гънки на планината, където е сега Перушица. А нарекли селото отначало Перуншица - сигур по името на Перун, бога на гръмотевицата, старославянския Зевс. Деца Перунови или жертви Перунови са били прадедите ни? С един френец, пътешественик, който остана за по-дълго време при нас и които си носеше разни уреди, измерихме, че астрономическото положение на Перушица се определя от меридиан 29°9' и паралел 42°5'.

Без наука не може и ако бяхме свободни, щях да изуча какво е помогнало на Алтънспахълъ Сулиманоглу и на моллите да обърнат в своя вяра рупчоските планинци около Тъмръш.

Казваме си ние, че това станало, защото нямало горе такъв Рогльо като нашия, но аз неведнъж се питах: а защо са нямали? Като чоплех из паметта на старите, не можах да открия там спомен за голямо общуване в миналото със селата от Рупчос. Главно кавги е имало с тях - за мери, гори и пасища. Дали тяхната камениста земя и тяхната гладна озлобеност към нази не са помогнали на турците? Нали освен опазването на живота измяната им е обещавала привилегии и ситост? Не вярва ми се да е било само от страх. Макар да говорим така на народа, повече от планинците са мъжаги.

Събрал бих всички песни, легенди и сказания от полето и планината, свързани с потурчването, разчепкал бих миналото до дъно, защото ония, които държава ще градят, трябва да знаят много и най-паче - кое яде боба на народността.

Бях скромнен човек аз, ала съдбата стори така, че за добро или зло ще ме споминате. Искam в такива мигове да заставам ясен пред вази. Ако не се запази мой портрет дотогаз, когато ще идвам от гроба, знайте, че приличах по вид досущ на великия наш Раковски, с такова тъмно, изпито лице, със същите мустаци. Тая прилика беше природна, но аз гледах да я усиля, колкото и с каквото можех, като не считах това за смешно. Защото престава да е смешно едно скромно, благородно подражание, подтикнато от безмерна любов към всичко родно, въплътено в тоя лик титанически. За такова подражание ме чака вече някъде куршум нечий. Само че очите ми обикновени бяха и гледаха меко освен в минути на слабост и ярост. Нямах неговите вечно горящи въглени в очните глобове. Той бе създаден да води цял народ, а аз - едно село. Още го помня като командир на легията - в тъмнотеления плащ свой, с червено сукно подплатен. Министрите на цяла Европа, аташирани в Белград, му се кланяха...

Тая пролет, кажи-речи, престанах да даскалувам. В училището с децата главно песни за юначни българи учехме. А в църквата, отбягвана доскоро от мене грешния, взех да зова на борба с помощта на Лука и Матей. Ала чужда беше за мене оная лекокрила вяра във въстанието, която мнозина вече бе обладала.

До вас например ще стигне и споменът за Васила Соколски-Доктора. И с хайдути работа беше имал той, и в тъмница бе лежал. Накрай стана фелдшер в селото. Здрав, безгрижен, с вечна усмивка на устните, като дете наивен беше тоя Соколски, готов всяка минута да пламне от ентузиазъм. Доброто му сърце таеше една омраза само, но безпределна бе тя... Той беше между първите помощници мои заедно с Павел Хадживранев и Спас Гинов. Колкото ме радваше, толкова ме и плашеше тоя човек... Не знай къде е сега и кои къса месата му: джелати в тъмницата или орли в планината...

Та през март, когато Бенковски слезе от балкана при нас четиримата, предрешен като тежък търговец, ние чухме от устата му, че и Пещера не ще въстане като много други селища... дъждовна нощ беше, апостолът бе прогизнал целият. Уморен бе и мъртво тъжен. А и аз не можех да го ободря много - колкото пушки бяхме намерили, все лоши бяха. Сами турците ни ги продаваха, та да си вземат винчестери модерни. Ала за голямо учудване и смайване мое апостолът остана твърде доволен от работата ни. Каза, че никога не сме имали толкова пушки. Каза още, че не знаел как върви делото по другите краища, но че в нашия край заедно с Панагюрище, Батак и Брацигово най-много от Перушица очаквал.

Докато говореше, отлитнаха яко дим умората и тъгата от лицето му. Изправи се той посред стаята, огледа ни орлово и с една усмивка, показваща, че всъщност главната сила е съвсем другаде... Не посмях да го попитам пред всички къде е тази сила, защото порано дума за нея не бе ставало и гаче трябваше в тайна да бъде запазена. Аз хич не можех да я видя извън селищата, сред които сме били държали лично място - с това вехто, оскъдно оръжие. И не ми беше лесно да го гледам апостола тъй доволен при такова калпаво положение.

Но Бенковски продължаваше да се разхожда из стаята със същия поглед, със същата усмивка и говореше ни той за сладката победа, която ни чака, като махаше отсечено с ръка, сякаш държеше калъчка. Соколски грееше от щастие и думкаше с юмрук по масата. Той никак не виждаше какво става с мене, как се споглеждат Павльо и Спас. Аз все смятах да поговоря с апостола на изпроводяк, но кога стана време да си върви, той поиска да бъде придружен от Соколски. "Апостоле - рекох, - нека аз, познавам по-добре сокаците и къра!" Но тупна ме той с десница по рамото и бодра, и твърда като камък, па рече: "Лоша е нощта, Даскале. За тебе - готова болест е тя. Ценен човек си ти, ще те пазим!" А усмивката му весела, загадъчна и сурова бе.

И когато представители от всички комитети трябваше да се сберат в Оборище за определяне деня и ръководството на въстанието, от Перушица заминаха Соколски и Спас Гинов. Соколски бил чакан от апостола и получил власт голяма - началник на охраната. Никой не можел да се доближи до поляната на събранието и до апостолите без разрешение негово. Той пръв подписал да се дадат всякакви неограничени пълномощия на Бенковски за ръководене на въстанието, когато то пламне.

Сам се върна Спас от Оборище. Соколски останал при апостола - на разположение негово. Пратил писмо до Спаса. Възторг и щастие струяха от хартията: "Работата е свършена - пишеше ми той, - съдбата на Оручето (Турция) е решена..."

Живи братя, не хвърлям вина върху никого. Аз също исках да решим час по-скоро съдбата на Оручето. Трябваше да бъде обръсната най-сетне робската плитка от главата на отечеството ни. Знаех, че само с мъдруване свобода не се добива. Че ако в петдесет селища престанат изведнъж да мъдруват и вържат най-мъдрите като луди, началото ще тръгне добре, врагът наш не ще свари да гаси огъня навсякъде, този свят огън ще се пренесе в още петдесет и в други петдесет селища и така от пламъците му ще се роди денят на свободата. Ала имаше ли вече петдесет места, готови за началото? И като се знаех, че мене Бенковски не може да омагьоса, като знаех, че на Оборище мнозина ще гледат мен, побоях се изведнъж да не намаля още повече огньовете, реших да не ходя там и пратих, когото трябваше.

С мисълта за бесилката бях аз свикнал отдавна. Ала понявга, като се мъчех да разумея какво ще стане, случваше се да видя най-подир едно нескончаемо пепелище на-место селото ни и да чуя хиляди вопли, излезли изпод земята, слети в един: "Проклет да си, Даскале! Триклет да си!" Скачах тогава от миндера към прозореца. Къщите си грееха под слънцето: цели, белосани и синкосани за Великдена, от облаци пролетен цвят затулени, с живот, с богатство и с надежди пълни.

Само Ванка, жената, ме виждаше тъй изплашен, ала понеже носеше рожба в последния месец, да я тревожа повеч не исках, та си заливах главата с вода, сресвах се и излизах посред хората. А излезех ли веднъж посред тях, бивах отново усмихнат и непоколебим. Непоколебим, защото на колебаещите се свобода не дават - каквото и да се прави, така или иначе навред по земята свободата се плаща. Какъв даскал е оня, който не знае това? А усмихнат ходех, за да приемат по-леко перушени плащането. Аз едва тогава разбрах, братя, че това бе усмивката на апостола Бенковски.

И всеки един приемаше усмивката ми по своему: или виждаше в нея увереност в собствените сили наши, или небесна предопределеност за победата, или тайна, голяма някаква, за която не биваше да пита. За старите и за първенците не говоря - тях гледах да не срещам често през тия дни.

И накъдето да тръгнах вече, откъдето да минех, навсякъде - из сокаците, иззад оградите - ме срещаха и изпращаха хубави, лъснали очи, мълчаливи съучастнически усмивки. Ден след ден малко по малко взех да се укорявам за своите колебания и за късогледството свое. И струваше ми се, че наистина съществува нещо, което е решило вече изхода на въстанието.

Питах се понявга аз, дали не ме възнаграждават сега перушени за любовродството мое с плодовете на оназ вяра, която години дълги бях сеял в душите им? Но не можеше да бъде тъй, не можеше да бъде от мене създадено всичко това, нито от комитета само, нито от десетниците... Може и да се дивите, живи братя, но през последните дни Павльо Хадживранев и Спас Гинов - мъже схватливи и окати, - те, дето бяха увлекли в делото мнозина тежки родове, колкото се тревожеха за идещата кръвнина, дважд по се свеняха и пазеха да не види селото тая тревога тяхна.

Една вечер беше, след като предателство голямо бе станало и след като се бяха дигнали тук-таме селата наши, та да преварят арестите, видяхме отвъд Филибелийското поле да аленеят пожарища. Цялото село ги гледаше, ала само дъртите мрънкаха. И чак на заранта Павльо ме попита за пожарищата. Рекох му, че турски села са горели, макар и двамината харно да знаехме, че там, в Средногорието, отвъд полето, селата са все български. Той се направи, че вярва, и повече дума не отвори за това. И гаче му поолекна.

А Спаса аз проводих през тия дни да разбере какво става из най-близките български селища, с които щяхме да си помагаме в боевете. Приживе татко му беше карал по пазарите берекета на тукашните турски чифлици, та го пазеха Спас турците и той навсякъде успял да надникне. Спирали го патрули турски на две-три места, ала все някой се застъпвал за него: "Пуснете го бре, той е наш човек! Спас ефенди, каква е хавата към вас?"

И върна се оклюмал Спас, и на въпросите наши: какво е видял, рече ни:

- Видях, че от огъня и от ножа по-силно на света няма... А ме питаха на едно място нашите - ще мрем ли като тях, или ще се турчим...

- Ти какво отвърна? - рече Павльо.

- Същото, каквото и ти отвърнал би, бат'Павльо... Сбъркал ли съм?

- Не си сбъркал, Спасе.

Те се прегърнаха двамата като братя, па и имаше нещо такова помежду им, защото Христос, най-малкият Хадживраневски син, дето умря, бе Спасов аратлик, и Ягодка, дето щеше да му става главница, отиде невяста в Гиновия дом, за Спаса се венча...

Живи братя българи, още много имам да ви прикажа, ала свършват се вече куршумите наши и не знам какво слънце ще ме огрее утре - жълто или черно.

Ще умра, без да узная какво е станало с жената. Загуби се тя от мене още в първия ден на боя. Рожбата беше вече на път към белия свят, та я оставих Ванка в една къща с други жени. Къщата е каменна, яка, не гори, ала турците я отрязаха бързо с цялата махала. И чорбаджийки имаше там, та се боя да не би покрай тях турците да сторят милост и на Ванка, да я откарат жива в Устина, та синът ми да се роди в турското село, додето татко му загива с другарите си в българското.

Треци сега Перун над църквата наша "Архангел Михаил". Добро име сме й дали на църквата - ще вземе душите на всинца ни. Нека! Никой не иска да се предава. Искяха перущени с чест да се борят и ако трябва - с чест да умрат. Аз им помогнах да стане така, да не излезе лекокрила дързостта тяхна. Не от омраза поисках оназ вечер смъртта на Дели Асана Байманолу и апапите му. И благодаря им, че дойдоха в най-нужния час. Защото и без тях решена беше вече съдбата на Перушица - и от тъмръшлийските, и от устинските башибозуци. И невинно да бе останало селото, и на колене за султанска милост да бе паднало, идеше вече Мемедаа с хилядо души потурчени, и всеки от тях знаеше защо иде. Те щяха да си свършат докрай работата, зер много злато се е натрупало вече в Перушица. Инак каква фаида от потурчването щяха да имат?

Та затуй, казвам аз, тогаз се сетих за Рогля и белязах мъжете с такъв знак, които от вода се измива и пак се предава на деца и на внуци. С тоя знак не можеш нито да бъдеш потурчен, нито усмирен и заробен отново. Защото ненапразно съм бил при Раковски, при Дякона и ненапразно легенди съм сбирал. Какъв даскал Петър Бонев щях да съм, ако не знаех кое-що си повечко от моите братя? И ако слушате мене, като поминате някога всички ония, които за свободата наша загинаха, поменете наравно с мен и Дели Асана... Поменете и ония, които убиха чорбаджийските пратеници при Тъмръшлията, на Власовица, макар да не разбрах досега кои са били и за какво са го сторили.

А приказки за мен ще има и добри, и лоши и ако жена ми Ванка, да речем, се е спасила по чудо някакво с детето, все ще се найдет хулители народни някъде, изверги и отрепки, които ще кажат, че лесно съм сторил курбан цялото село, защото моите са били вече далеко от огъня пратени. И разни други хули още могат да изрекат ония, ала вие, живи братя, извикайте моя образ пред очите си - колчем ме споменат. А и аз на драго

сърце ще идвам, защото тъй съм навикнал - да бъда все посред хора. И като ме видите пак, и като премислите как и за какво съм живял, сами ще решите кое е вярно за мен и кое не. Пък ако ме викате по-често, аз, даскал Петър Бонев, още много драгоценно знание ще ви сдам..."

ГЛАВА ШЕСТА

Пунгията продължаваше да излъчва своето тихо, гальовно шумолене, своя светъл шепнещ звън. Тоя звън продължаваше да преминава в пръстите на Исмаил ага, а кръвта му продължаваше да го разнася по жилите на цялото тяло.

Но през уличките зад дворовете някакъв кон се насочи насам. Трябва да беше Зекир с талигата. Само че не се чуваше търкалянето на шините, а вместо това Исмаил ага скоро долови тих гърлен говор и шляпане на боси нозе подир коня. Изчезна оня златен звън в кръвта му. Пунгията натежа повече, по-нежелана, по-нечиста отпреди, и той не знаеше къде да я дене.

А говорът спря пред портите и един огромен конник ги изпълни целите, като приведе глава под керемидения им навес.

Бе облечен в абени дрехи, каквито носят всички планинци, само че не бозови, а черно боядисани, с бял пешкир около главата си, прост и не твърде чист като у другите правоверни. Той беше или много млад, но буйно расъл, с туловище не за възрастта си, или пък стареещ мъжага с лице на момче - много русо, с рядка брадица и бузи, червени като ябълки. Но седеше властно на седлото, опасан с широк сиях, с много седефени чирени на пишови и ножове, с по един ятаган отляво и отдясно, с дълга пушка през рамо.

Това бяха оръжията най-малко за двама и Исмаил ага за пръв път виждаше такова чудо. Той се изправи бавно в сред зюмбюлената леха, за да му посочи обратно пътя, и тогава видя златния, богат и смущаващ блясък назенгиите в краката на конника. Злато, златни пулове имаше и по юздите, и по сияха.

"Аллах - рече си Исмаил ага. - Той ли е?" - И конникът му се струваше вече величествен. Сякаш виждаше далечния си праядо Алтънспахълъ. Подобни такъми, останали от него, висяха сега в сарая на брата за спомен, с прогнили, чупливи от старост ремъци. Казваха, че един-единствен човек във великата империя, потомък на старинен славянски род, насила потурчен от Алтънспахълъ, владетел над чобани, стада и чукари - продължавал да се носи така. Кожата на такъмите му бе гъвкава и черна, та златото по нея да блести по-силно. "Той е! Тъмръшлията!" - възкликна в себе си Исмаил ага.

- Бързо! - извърна се назад и подвижна на български Тъмръшлията.

Около десетина човека притичаха един след друг в двора, като издалеч обикаляха задницата на коня. По козите пътеки на техните планини това животно бе рядкост и те се бояха от него. Бяха боси, облечени също в абени елеци и потури, само че по-вехти и бозови. Медните пулове връз старите кожени сияхи по коремите им тъмнееха в различни цветове - от червено до зелено.

Тъмръшлията посочи с ръка къщата, оборите, двора и тогава съзря мълчаливо изправения в сред зюмбюлената леха Исмаил ага. Очите им се срещнаха. Той отвори уста и я затвори, без да издаде звук. Исмаил ага почувствува, че и оня разбира с какъв човек ще има работа.

- Кой е този? - рече ясно, на български Тъмръшлията, като продължаваше да го гледа.

- Кой си ти? - викна след него един от пешаците, тръгна към Исмаил ага и спря по средата. - Кой си и откъде си?

- Бен Исмаил ага Ибрахим бей Мирза Алтънспахълъ Сулейманоглу - изрече гордо Исмаил ага и запита на турски: - Сиз ким синиз? Бурда насъл иш вар? (Вие кои сте? Каква работа имате тука?)

Пешакът извърна учудената си глава назад, за да чуе какво ще му наредят. Но Тъмръшлията седеше безмълвен на коня, сбърчил руси вежди, поприведен малко напред, та да вижда сякаш по-отблизо човека в лехата.

- Не разбирам - рече той на български. - Кой си ти?

Исмаил ага се усмихна мрачно.

Пешаците нямаха вземане-даване с турци. Навярно оставяха стадата си само когато тръгваха на кървав гурбет - значи, пак при българи. Не можеха да знаят турски. Ала за самите Тъмръшлии това незнание бе салтанат и политика... Защото многоучените сановнически глави във Филибе и Истанбул ги тачеха такива, каквито са. Там смятаха, че никой външен управител не може да тежи така добре върху планината за слава на султана, както един силен, пречупен, а сетне обласкан тамошен човек, близък на тайфите си, разбран от тях. И Тъмръшлиите държаха на тая близост с чобаните, която им даваше цена повече от близостта с благородните османски чифликчии в полето. Дали се бояха от обидни спомени, от обезличаване и олекване, без да получават насреща дори едно истинско, вътрешно изравняване с тях?

- Хайде, върви си! - каза Тъмръшлията, като продължаваше да го гледа поприведен от коня. - Имаме работа тука.

- "Ох-хо!" - рече си Исмаил ага. Ни веднъж от приобщаването им към аллаха никой Тъмръшлия не се беше отзовал на многобройните покани да гостува в Устина, нито пък бе канил Сулейманоглуци в Тъмръш. Само хабер и пожелания за здраве и берекет пристигаха понякога потни и прашни по случайни пътници - при едните и при другите. А отликата, вместо да намалява - растеше. И докато спахийските издънки в целия край имаха вече за грижа да бъде продължен спокойният живот според създадените ред и нрави, обрязаните Тъмръшлии, с кървящите души, чакаха да стане нещо. И завтасваха първи навред, дето начеваше бунт. За да се успокоят с балсама на чуждата кръв, на чуждото злато, на заслугите си пред Портата и на оная нечувана наглост към истински правоверните, която сякаш говореше:

"Харно де, знаем кои сте, но какво ще ни сторите, ако плюем ей сега върху сурата ви?"

Тъй бе вървяло, ала днес Мемедая не срещаше кого да е. Застанал сред зюмбюлената леха, Исмаил ага Ибрахим бей Мирза Алтънспахълъ Сулейманоглу повтори гордо, високо името си и строгият му глас трябваше да бъде разбран така:

"Аз нося днес името на оня, комуто правнуците на един незаклан гяурски бан дължат живота, новата вяра и властта си!" Пак запита на турски кои са влезлите, каква работа имат тука и дори след последната дума си остана така, с дигната глава, като че въпросите му съвсем не бяха свършили. Знаеше как го виждат сега отсрещните сини очи, знаеше, че не могат да кажат отново: "Не разбираме" - немите въпроси продължаваха да прелитат към конника, Исмаил ага продължаваше да гледа с наслада смущението му.

Това бе голяма и стара наслада - голяма и стара като оная вражда, незаличена от потурчването, а - напротив - пораснала оттогава, шибната от дръзкото държане на планинеца, чудно шумяща и набъбнала в ушите и слепоочията на Исмаил ага, упоителна като любов. Той можеше да пита и на български, ала редно бе Мемедая да го разбере на турски и на турски да отговори. И опрял длан върху същия оня наследствен ятаган,

споменът за който трябваше да се предава на новите Тъмръшлии заедно с бащиното семе, Исмаил ага потрети:

- Бурда насъл иш вар?

- Започвайте! - заповяда изведнъж конникът на хората си, сякаш нищо не бе чул, и посочи пак с ръка къщата, оборите, дъното на двора. - Бързо!

Земята се извъртя изпод Исмаил ага заедно с всичко по нея. Той стисна очи разлюлян и когато ги отвори, с учудване видя, че нищо не се беше срутило, нищо не бе паднало. Ала светът не беше вече същият. Конникът не бе при портите - той се готвеше да слиза при одаята. И не гледаше насам.

- Стойте! - викна несмело след него Исмаил ага. Викна на български и повтори вика си към пешаците, които се пръскаха в различни посоки: - Кой сте вие? Какво търсите? - Той викаше върху една несигурна земя не за да могат Сулейманоглуци да потържествуват отново над Тъмръшлиите. Изглежда, че истинска победа над тях те не бяха имали никога.

Хаджи Враньо гледаше нещо в небето и не личеше разбира ли, че светът се е променил.

- Каква работа имате тука? - викаше Исмаил ага. - Защо мълчите? - И сам знаеше, че Тъмръшлията чува словата му така: "Мемедая, моля те, не забравяй кой стои насреща ти, не ме обиждай повече. Отстъпих, колкото можах. Отстъпи и ти. И иди си!"

- Исмаил ага Сулейманоглу? Вярно ли чух преди малко?

- Да - стисна зъби Исмаил ага.

- Исмаил ага! - рече тогава възтежко руменото момчешко лице от огромното туловище върху коня. То бе доволно, то отново виждаше кой стои пред него и ясните му, любопитни сини очи вече не го изпускаха. - Какъв късмет, а? Хм... Дойдох тука да търся някои от главатарите.

- Какви главатарите?

- На гяурите.

- Тука няма гяурски главатарите - отвърна Исмаил ага.

- Много хубаво - рече Тъмръшлията. - Тъкмо това сме дошли да видим.

- Няма защо да гледате, аз видях.

- Кога видях?

- Сега.

- Добре ли видях?

- Добре.

- Навсякъде ли?

- Навсякъде.

- Демек, знаел си, Исмаил ага - усмихна се момчешкото лице от коня. - Знаел си, че има укрити комити, затова си търсил.. Кръв нахлу в главата на Исмаил ага и за миг той занемя.

- А този кой е? - посочи Мемедая към хаджи Враня.

- Стопанинът на тази къща - отговори с усилие Исмаил ага, като чуваше спадналия си, надбелял глас през тревожните, тъмни шумове на кръвта, --дядо хаджи Враньо, старей на селото, мой стар дост, верен човек...

- А това в ръката ти?

- Това? Това? - гледаше изумен пунгията Исмаил ага. - Това е имане на дядо Хаджия... ще го броим... поверява ми го... - Оня отсреща се подхилваше. Исмаил ага млъкна,

изумлението и смущението му се превърнаха в бясна ярост. Той се чу да вика на турски: - Бу безим иш!... Кач бурда!... (То си е моя работа!... Махай се!) - После млъкна и додаде тихо на български: - Идете си. С добро ви казвам. Нямате работа тука. Идете си.

- Щом е с добро, ще си идем - рече Мемедая, - Тъмръшлиите зачитат молбите на приятелите си. - Той махна на пешаците да излизат от двора и те се запримъкваха един след друг към портата, като пак обикаляха издалеч задницата на коня. - Само че преди всичко ние, Исмаил ага, сме слуги на аллаха, на падишаха и на империята - нека цъфти и се разнася по света славата им!

- Нека цъфти и се разнася славата им - повтори след него Исмаил ага.

- Лошото е, че някои правоверни, като залагат твърде много на нявгашни заслуги, не се боят да подават ръка и милост на гяурите! Затуй ще бъде наблизно. Не се обиждай, Исмаил ага. Такива са времената. Ако всички изпълнявахме добре дълга си, бунт нямаше да има. И още нещо: големият син на хаджи Враньо, Павльо, не е намерен между убитите в църквата. Трупът му не е там... може и да е оживял... Внимавай, Исмаил ага, не се замесвай повече!

Пешаците чакаха вече отвън. Мемедая изрече последните думи тихо, ласкаво и заканително, като гледаше в земята. Сетне сръга коня си, извърна го на място с гърди към портата всред тежкия звек на копитата, прилегна, за да мине под навеса, и се изгуби, без да каже нито едно добро пожелание, както е прието да се прави на раздяла, без ни за миг да покаже отново очите си на Исмаил ага.

Дълго стоя прав посред зюмбюлената леха Исмаил ага, дълго стоя така с лице към портата, без да разбере добре всичко казано. Една неправда, една смъртна обида пълзеше и растеше като огромна язва по душата му, по двора наоколо, по миналото и бъдещето - обида, облечена в груб, домашно тъкан шаяк, мецин и златни пулове.

А Хаджията си гледаше все тъй упорито в небето върху меката топла земя, струйката кръв, излизаща от гънките на устните му, бе надобеляла, набъбнала от съсирването и се губеше нейде зад тъмното, обрасло със старчески косми ухо.

Той като че шепнеше нещо, като че го викаше и за Исмаил ага бе добре дошло това, че трябва да помага на доста. Така по-лесно можеше да отпъди образа на обидата и мисълта, че никога не ще му се удаде случай за достойна разплата с Мемедая, и предчувствието за някакви нови беди, които като че дебнеха нейде наблизно. Много добре бе за него, че сега трябваше да помага.

Прикликна пак над стария, над отворените му очи, с тежката пугия в ръка и пак се зае да пъди мухите. Сега те бяха станали цял рояк.

- Павле, изпървом аз те измавих, кузум - рече ненадеино и припряно хаджи Враньо, като задвижи очи след ръката, която пазеше лицето му. - А Даскала сетне... Аз... аз..., трябваше да ти кажа, кузум...

Исмаил ага се отдръпна, но старият продължи да търси с очи ръката му, извърна глава към него, гледа го доста време така, без да проличи познал ли го е, или не, после се усмихна мъчително и отново загледа небето.

- Ще броим ли, Исмаил ага? - попита тогава той.

- Ще броим, дядо Хаджи - отвърна Исмаил ага.

- Трябваше да ги омърся, Исмаил ага - въздъхна старият.

- Какво да омърсиш?

- Синовете!

- Защо?

- За да не хвърчат, за да... - той изохка тихо и стисна устни. - На човека е дадено... да гази калта по земята...

- Боли ли?... - рече Исмаил ага.

- Подновява. Кога ще дойде каруцата, Исмаил ага?

- Ей сега.

- Напразно ги пазих, останаха си младенци... Трябваше да живеят омърсени и подплашени... Страхът, Исмаил ага, е като четмото, кара човека да вижда повече от другите... Сили дава... Каквато ще да е властта... турска, българска... Беше тя... Извади пунгията!

- Извадих я - отвърна Исмаил ага, учуден от тая лекота, с която говореше вече старият.

- Започвай, Исмаил ага... Пред аллаха... Чакай: чул ли си... Чул ли си кой е убил нашите пратеници до Мемедаа... на Власовица, а?

- Не съм чувал за пратеници... Защо сте ги пращали там? Защо при този?

- Нищо, започвай, Исмаил ага!

Исмаил ага подложи длан под пунгията и част от златото се изля безрадостно в нея. Познатият трепетен звън не проникна отново през кожата и кръвта не го заразно по жилите на цялото тяло.

- Започвай - рече притихнал старият.

Първата монета падна глухо в пръстта, втората звънна студено връз нея. Отначало Исмаил ага споменаваха всяка бройка, после предостави това на самия звън и взе да оповестява само десетиците: "Двайсе, трийсе." Притворил очи, хаджи Враньо дишаше тежко и сякаш повтаряше десетиците наум. Слънцето залязваше и под залеза звънът придоби лека-полека сочност и багра. "Четирсе, петдесет - изричаше Исмаил ага.

- Чакай! - отвори очи старият. - Това минц ли беше? Исмаил ага се наведе.

- От Австро-Унгарията... На Узунджовския панаир беше дошъл един... Купуваше, купуваше... Тахан, орехи... Каруцата му такава с четири коня, много яйове, а вътре - само кадифе, каляски, дето им викат... Една сръбкиня си водеше... И минцове, минцове! Цял керван коли след него потегли... Карай!

"Шейсе... Седемдесе... - изричаше Исмаил ага - осемдесе..." Старият внимаваше. Между лирите имаше немалко наполеони и още пет минца минаха, и един дукат - седемдесет и вторият звън. Той винаги трепваше, при всяка по-резка монета, а при седемдесет и втория звън зашава, поиска да се подпре на лакти.

- Тоя дукат, Исмаил ага... тоя ду-к-кат - започна прехрипнало, но се присви внезапно напред, гърлото му загъркори, той блъвна пак, сетне се огледа учудено, много учудено и уморено, лактите му се подкосиха, гъжвата се изхлу от главата му, голият тил тупна върху меката пръст, тялото потръпна, изпъна се и остана така.

"Мердивен дюня (лъжовен свят)!" - рече замислен Исмаил ага, като отрони още някоя и друга монета от недоброе-ното злато. После спря сепнат, прибра го надве-натри в пунгията, слезе бързо в мазата и го зарови под осмата бъчва с десетте чембера. Утъпка пръстта с крак и врътна канелата да потече малко вино върху мястото, та да не личи, че е прясно чоплено. Вършеше всичко припряно. Бяха му дали това злато пред аллаха само за пазене и се боеше от него. То му напомняше за какво се бе върнал тука от Горките, напомняше му заканата на Мемедаа и страшните мисли на стария за омърсяването и не му трябваше, той си имаше свое, и не му беше добре...

Сетне, докато чакаше Зекир, затвори отдалеч очите на мъртвия, изнесе един губер от одаята, покри го, източи вода от кладенеца, дълго се ми и правеше това така, че да не гледа нито към трупа, нито към коритото.

Скоро чу зова на войнишкия муезин, падна на колене и започна обредните метани. Додето навеждаше ритмично чело до земята и се изправяше, той не успя да се приобщи ни за миг към своя бог. Не можеше даси спомни за какво щеше да му благодари, за какво щеше да го помоли и само накрая промълви: "Ти си ми свидетел, аллах, че нищо не взех!..."

Върна талигата веднага, щом я докараха, но само след миг се досети, че тя пак ще потрябва, викна да спрат и я отправи към Горките. Щеше да я настигне из пътя. И сега не знаеше как ще се гледат с бабата, но знаеше вече, че тя трябва да иде с детето в Устина. И че ще я докара някой ден тук, в Перушица, да види имането си непокътнато и да му повярва напълно. Сега не му се мислеше защо трябва да постъпи така, беше му недобре, пък и не желаше да си спомня за своето последно решение сред храстите на изсечената гора.

Той накара Зекир да изкопае гроб за Хаджията, в същата тая градинка със зюмбюлите, където сега старият си почиваше под топлия губер. Когато настъпи време да го спуснат, Зекир изми ръцете и образа, почисти дрехите му и тогава Исмаил ага видя за последен път своя дост.

Лицето му бе сиво, съвсем изсъхнало, хлътнало през тия дни и от това носът - дълъг, остър, с широка основа - изглеждаше още по-силен, като клон на кълвач, безцветните устни бяха стиснати в едно непреминало напрежение, като че старецът все още се мъчеше да стане и да продължи своя лудешки път. "Какъв ли ще изглеждам аз?" - рече си Исмаил ага и с тъга видя колко бавно, мъчно и отчаяно ще умира, колко омекнал и отпуснат ще бъде след туй. И Зекир щеше да бъде омекнал, само че по-доволен, и Шабан ага - братът - щеше да бъде омекнал, само че по-сърдит... А Тъмръшлията? Исмаил ага не можа да си го представи мъртъв. Този ласкав и заканителен глас, тези сини очи, ровещи земята, додето устата говореше, клепките, пуснати като надгробни камъни, всичко това имаше много общо със смъртта, но не със смъртта на самия Мемедаа. Исмаил ага се послуша, огледа се и видя пак черните гарвани и здрача между ореховите клони. Предчувствията го тревожеха, той нареди на слугата да завърши сам заравянето, да остане тук още два дни - и отиде при коня.

Преди да го яхне, погледна за прощаване към тялото на покойника. Сега напрегнатите устни и носът като клон го ободриха: "Карай, няма нищо страшно на тоя свят, какво му мислиш толкова, и смъртта не е страшна" - като че казваха те. И му напомниха за някакво друго подобно лице, отдавна видено и забравено или изобщо невидено, но непременно съществувало, и си помисли, че по времето на Алтънспахълъ сигурно и в техния род са умирали така.

ГЛАВА СЕДМА

То бе поляна с чудо невиждано по нея: цъфтяха едно до друго и кукуряк, и великденчета, и мащерка, и горски ягоди зрееха между тях, зрееха, без да стават червени, ала най-важна бе мащерката, защото, която невяста знае какво се прави с мащерковия цвят лятос, ще усети напролет рожбица, а трябва да се ражда, както никога досега, боже, колко трябва да се ражда, не мога смогна, господи, и къде е мащерката, къде потъна?

Изведнъж кучетата я подгониха из едно поле дълго, та широко, без край и без жива душа за помощ. И черни бяха всички тия кучета, целите черни, само едно с бяла глава имаше, то не лаеше, а тичаше след другите и виеше жално. Тя мятеше камъни по тях, но камъните бяха леки, не отиваха далеч, кучетата идеха ли, идеха, не ги болеше от камъните, щяха да я разкъсат, не, не цялата, знаеше, че това са вампири, ще излечат само кръвта ѝ от гърлото, ще я прескачат, та и тя да стане вампир като тях. Тогава се прекръсти и метна нов камък, не бе камък, бравдата бе това, видя я чак когато падаше, а падна бравдата върху бялата глава на кучето, което виеше жално. То заплака: "Защо ме уби, бабо хаджийке? Аз не ти исках злото, молах и другите да те оставят. Защо ме уби?" И тръгна тогава към него тя, а черните кучета бяха вече кротки, та ѝ сториха път помежду си и я поглеждаха с укор. Кучетата бяха само две - едното цялото черно, другото с разцепената бяла глава - и черното рече: "Защо го уби? То беше най-лошото куче, какво ще правя сега без него?" "Как ще е било най-лошото - отвърна тя, - не искаше да хапе!" "Ама доброто куче винаги хапе - рече черното. - Това беше най-лошото и сега стопанинът как ще разбере колко добро съм аз?" А тя вече галеше бялата глава с голямата цепка, из която не течеше кръв, и запълваше цепката с глина, и плюнчеше пръст, та пълнежът да стане гладък. "Не запълвай цепката с глина - помоли се кучето, - тя е черна и главата ми вече няма да бъде същата, ще имам черна дамга между очите и през челото." Тя видя колко страшна става тая дамга, но продължи да маже и рече: "Какво да правя, като само ти ми оставаш." "Защо само аз?" - попита кучето. "Турците убиха всички, които имах: и Тодор, и Насьо, и Павльо..." "Не, има един, който не е убит от турците." "Кой е той? Кои е?" - викна тя. "Аз не знам - отвърна кучето, - ти си майка, не се ли досещаш кой може да бъде?"

Тя наистина бе майка и като че щеше да се досети за малко кой е останал жив. То бе в главата ѝ, но не излизаше оттам наяве, а и бе потребно да го види, за да разбере. Може би трябваше да си послужи с бравдата, да пробие на главата си дупка за излизане, но се боеше, че така ще разсече и него, и нямаше кой да ѝ помогне, а това там вече се задушаваше като отроче, което не успява да се роди, и все така пусто беше наоколо в полето или в къщата, или в църквата и най-после се зададе някой отдалече и бързаше към нея с протегнати ръце. Тичаше. Дете ли беше, мъж ли, Тодор ли, Насьо ли, Павльо ли, или пък друг пак от неините? "Мамо, не ме ли познаваш?" - рече той и се спря. - Забрави ли ме вече?" Христос беше това, Христоско, ни малък, ни голям, само той не беше убиван от турците, защото умря някога, когато още тя бе по-млада и когато още имаше робство. "Христосе - рече Гюрга, - отде идеш, чедо?" "От нищото, мамо - отговори той, - аз все исках да дойда, но не можех, много далечно е нашето село. Отдолу пътят е по-къс и сега ти дойде при мене. Само че си ми забравила името; аз съм Мохамед. Нали искаше да ме харижеш на турския господ?" "Боже, прости го - рече тя, - трима синове светии ти

дадох, три снахи и толкова внуки, прости го този заради братята му." "Мамо, знаеш ли и аз искам да се венчая като тях." "Как така, сине, време ли е сега за венчавка и отде ще си вземеш невеста?" "Тъкмо сега му е времето, мамо! Ти помниш ли Ягода? Като бях жив, заедно учехме при даскал Бонев и имаше руси плитки до прасците, като самодива..."

"Къде си, Ягодо?" - викна той, като се прегърна с Честименеца. "Тук съм си" - отвърна Ягода. Тя беше скътала в един ъгъл дечицата, бе покрила главите им с черга, да не гледат убитите. Шест деца бяха покрити с черга, а седмото бе закрито у нея. "Да се венчаем, Ягодо - рече Христос, - и аз клетва съм давал. Хайде прощавай!" И извади ножа си, прободете я бързо, отметна чергата, замахна, повтори и пак... Напразно майка му го дърпаше, напразно си скубеше косите, напразно пищеше, че те не са негови, че са убити вече от друг...

- Недей, недей, не са твои - рече още веднъж тя, изпотена и подпряна на лакти, макар да разбираше вече смъртно, че всичко е свършило. И понеже бе свършило, нямаше ги тук нито децата, нито Ягода, нито Христос. Най вече Христос. Много го нямаше него. Светът се беше опразнил без Христос. Тя бе жадна и пак пи вода от меха.

Слънцето се беше скрило и сега едно розово облаче грееше хладно вместо него от зюмбюленото небе, сбрало в себе си всичкия светлик, бликащ все още иззад тъмните планини. Като потръпна от студ, старата огледа полянката, храстите, детето, което все още спеше, и видя, че не са сами. Едно куче беше прилегнало близо до тях. Бе малко или недорасло, завързак - от овчарските. Сиво, с бели петна, с половин бяла глава. Лежеше, свряло муцуна в лапите, и я гледаше право в очите.

То не бе кучето с разцепената глава. Може би е скитало из полето след смъртта на стопаните си, затъгувало за хора, но не какви да са, подушило е, че тук има българи, и дошло при тях като при свои. Гледаше я доверчиво, с готовност да се озове при нея, ако го повика. И да се погали. Тя не го изпъди.

Преди години често бе мислила за Христос, особено когато заженеха Ягода за Гиновия Спас. Тогава много плачеше, а веднъж дори и сънува каква сватба им е направила - на Христос и на нея. Той беше още момче, когато умря, и преди туй главно тя, майката, бе следила как расте момичето от долната махала, защото опитното око отрано познава какъв цвят ще пусне пъпката и какъв плод ще завърже цветът. Тя питаше Христоса сегиз-тогиз за Ягодка, тъй, между другото, додето и неговите очи пускаха корен там. Явяват се от време на време такива чудеса като Ягода и господ не гледа чий дом ще озарят те. Ягода бе дете на говедаря, но всички знаеха, че това е грешка и че някой ден грешката ще бъде исправена. Хадживраневите можеха да сторят това, или пък Гиновите. Защото за такова изправяне трябваше и добро имане, и добри момци, а само двата рода щяха да имат едновременно и от двете. Христос и Спас завтасваха заедно. Аратлици бяха.

И в двата рода не търсеха зестри за синовете си. Търсеха здраве, ум и красота, та да им е сладко имането на потомците. И по-богати родове е познавало селото, ала болести, недрагост и пьянство са ги затривали. Отивало е всичко по хекимини, гювендии и механи. Кое ще спре едно младо търговче, напълнило кемер с жълтици в Истанбул, да не вкуси от това и онова, ако най-хубавото не е у дома му? Е, има господ и попове да се грижат за душите, за имота, за чадата, но дайте ни нам Ягодка, че да сме си спокойни - и за едното, и за другото, и за третото. Зестрата - у душманите! Сполай му на дядо Хаджия, господи, че опака дума по тия работи не рече. И прости му, ако има някакъв грях пред някого. И на Ягодка прости, и на Спас прости, господи...

- Куче - рече тя на животинчето, което продължаваше да я гледа в очите, - кой те прати при мене? Защо Христос ми се яви в такъв ден? Христосе, Христосе, и жив да бе, майка, само до днес би живял... Ти щеше ли да можеш с ножа така, като те видях? Спас го направи, сине, пред мене... Забравих да ти пратя много здраве по него...

Тя се помъчи да призове още веднъж Христос: като бебе, като ученик, по време на изпитите - в деня на св. Кирила и Методия, - когато показа, че знае повече от всички други деца, но какво бе знаел, какво бе отговорил - старата не можа да си спомни. И пак го видя с ножа: "Къде си, Ягодо?" "Да се венчаем, Ягодо?..."

- Къде си, Ягодо? - викна Спас. Той бе захвърлил вече празните паласки и пушката, беше се прегърнал вече за раздяла с Честименеца. Бе черен от пушката като въглищар.

- Тука съм си - отвърна Ягода от къшето при баба Гюрга. Беше покрила децата с черга презглава. Шест деца бяха покрити с чергата, а седмото бе закрито у нея. Изправи се тя бавно над чергата и загледа няма мъжа си.

- Добра жена си, Ягодо - рече той, - умна си! - И приседна до нея. - Знаеш, и аз клетва съм давал заедно с другите... Седни де!

Тя поклати мълчаливо глава и не седна. Навън турците все още пукаха, но се чуваха вече и близки викове. И прибежки. Кочо взе да рови пак из паласките на убитите.

- Ние тук се венчахме с тебе, Ягодо! Помниш ли?

- Всичко помня, Спасе.

- Сполай на тате, дето ни задоми млади. Поживяхме.

- Сполай му.

- Сладък беше животът ми с тебе, Ягодо, ала най-сладък беше през тия великденски дни. Да се венчаем ли още веднъж, Ягодо?

- Както речеш, Спасе, щом не може иначе...

- Никак не може. Не ща да съм баща на робчета. Не успяхме да завършим голямото дело, поне голям спомен за него да оставим.

- Венчавай, Спасе - рече Ягода, погледна към баба Гюрга, стори ѝ лек поклон, прекръсти се, целуна ръката с ножа и стисна очи. - Първом мене.

И той стисна очи, замахна слепешката, но улучи, дето трябваше, и Ягода падна в нозете му.

После Спас дръпна чергата, погледа, погледа, па стисна отново очи и се наведе веднъж, дважд... По-големките наскачаха, той ги завърна към майка им, прибра ги в купчинка. Само едно се укри между чувалите с брашно и сухар.

Баба Гюрга знаеше, че никой с нищо не може да му попречи. Стотици очи го следяха, но не с укор, не както се гледа побъркан. Кочо се бе изправил всред труповите с отворена уста и също вадеше ножа си. Иван Тилев го превари с невястата си Божия, Гого Мишев погали за прошка Спасия.

И нямаше писъци, нямаше стонове - само молби. Молби на моми и вдовици ~ да бъдат и те убити от някого.

- Спасе, а нази оставяш ли, кака? - питаше глухо сестра му Люляна. - Оставяш ли мен и Велика?

Велика, дъщеря и, наскоро годена, също го молеше. Молеше и другата сестра Николина с дъщеря си Съботка. И още моми и невести.

- Прощавай, сестро - замахна Спас с ножа си. - И ти, вуйчовата, прости ме... И ти, Николино, сестрице! Съботке, на и на тебе от вуйча!...

Останаха чуждите моми и невести. Стъписа се Спас. Нямахте сила за чуждите. Но някой изпсува в олтара, друг изрева. Може би турците се вмъкнаха оттам? Като на господ се молиха момите:

- Байо, и мене, заклевам те!

- Заклевам те, байо, и мене!

И пак се съвзе Спас. От ножа му се стичаше кръв, а от сините очи - сълзи:

- И тебе, байовата!

- На и на теб! Малка си, ама да те венчая! И страшно бе, и не бяха за вярване тия венчавки и като че старата бе доволна, задето синовете ѝ са загинали предварително. И тя престана да гледа натам, а и не помнеше да е видяла как се е пробол самият Спас. А Деянка все проплакваше за вода.

Розовото облаче бе посивяло и наедряло. Студът я облада цялата. Тя потръпна пак. Отдавна не беше спала на къра и бе забравила, че пролетните нощи са много студени. Трябваше да се направи нещо. Детето щеше да настине.

Изведнъж кучето се изправи и настръхна. Нещо шумеше между храстите встрани от тях. Кучето отиде при нея, притисна се до нозете ѝ - то бе наплашено. Старата стана.

Вдясно, откъм върха, една бяла чалма се прокрадваше между разлюшканите върхари. "Исмаил ага!" - спомни си тя устинския първенец и всичко, което бе станало днес, и прокле старата си глава, че го бе забравила. Но нямаше фес тая чалма тук и червеното тъмнееше върху белия плат над ухото, то много мязаше да е кръв, и някакъв друг човек вървеше след първия и му рече на български: "Дали няма турци по пътя?" "Трябва да пресечем - отвърна раненият. - Тая нощ трябва да влезем във Филибе, в консулството."

Те отминаха и след толкова дни засуха едри сълзи се стекоха по лицето на старата. "Мамините - рече си тя, - мамините! Къде ли са вашите майки сега! И закъде бързате още?"

Постоя така права, додето ги видя да прекосяват бързо белия път в един миг на пълно безлюдие, невидени от никого другиго. Това бяха само три-четири крачки по праха, насочени към отсрещните храсти, тия крачки ѝ се сториха много познати, като че видени някъде, наскоро и отдавна, особено раненият, той стъпяше до болка познато и леко, малко с пръстите навътре, но шумата веднага погълна и хората, и крачките им, и начина, по който стъпяше раненият, и мисълта, че може да е познат.

Старата избърса лицето си, после изведнъж реши, че и тя трябва да бърза, и се огледа откъде ли е най-пряко за Филибе.

ГЛАВА ОСМА

Навън от Хадживраневите порти Исмаил ага видя как каруцата се скрива зад кьошето в дъното на сокака. Бе минало немалко време, откакто тя тръгна, и би трябвало да е напуснала вече селото, на път към Горките, та да не я чака той дълго там, след като я изпревари с ата. Премина в тръс, за да пита каруцаря къде се е бавил досега, но малко преди същото кьоше от един двор изскочиха троица планинци. Те разпериха ръце срещу животното и като отстъпваха страхливо пред него, без да се махат от пътя му, съвсем го спряха.

То стана така неочаквано, че Исмаил ага не стори нищо, за да ги прогони. Седеше скован от изненада и удивление върху седлото, люшката се напред, назад и встрани, додето конят укротя и додето, все тъй удивен, той попита:

- Какво искате? Какво се е случило? Тогава те и тримата посочиха с погледи към двора: оттам върху своя кон кимаше приятелски Мемедаа.

- Прощавай, Исмаил ага - рече той, - за доброто на държавата го правя. Ела тук де, не се бои!

- Тука няма такъв, от когото да се боя - отвърна с внезапен гняв Исмаил ага. - Кажи, какво искаш?

- Трябва да те обискираме.

- Защо?

- Ще обискираме всеки, която излиза от оня дом... Павльо Хадживранев е жив... Преди малко претърсихме каруцаря...

- Това ти е работата... да претърсваш каруцари и пътници... по друмища и сокаци - рече задъхан Исмаил ага, - но туй, че си спрял моя каруца... сгрешил си, Мемедаа... ще се пишманиш...

- Всички ние грешим, хора сме, но никога няма да се пишманя за усърдната си служба към аллаха и падишаха!

- Е, какво искаш от мене ти... - Исмаил ага не каза "чакал такъв" или "келеш такъв", той спря, избърса челото си и започна отново: - Какво искаш ти... за своята усърдна служба към аллаха и падишаха? Какво искаш ти от един Алтънспахълъ Сулейманоглу?

- Казах вече: да те обискираме.

- Защо?

- И това казах вече, Исмаил ага.

- Не можеш ли да повториш?

- За приятели всичко мога - отвърна мрачно усмихнат Тъмръшлията, като се загледа отново в земята. - Ако Павльо наистина е оживял, той ще има нужда от пари - да избяга далече и да подкупва. Нищо не бива да се изнася от тяхната къща... А тебе те видяхме да държиш пунгия...

- Мемедаа!

- Видяхме те!

- Досега никой не ми е говорил така. Ще млъкнеш ли сам, или...

- Млъквам. А ти ще слезеш ли от коня сам, или...

- Ела да ме свалиш, Мемедаа...

- Свалете го - рече Мемедая на хората си, без да вдига очи. - Помогнете му, той ми е приятел...

Троицата пешаци навалиха Исмаил ага и тогава посребреният пищов в пояса, над които бе стояла ръката му, тресна огън и гръм върху главата на единия. Той се свлече на място, другите двама замръзнаха с отворени уста, с огромни разширени зеници в очакване на реда си.

А конят на Мемедая вече прескачаше плета на двора, той бе една черна дъга над черните, бодливи, сплъстени клони на оградата, с едно черно абено туловище, прилегнало към гривата му, с две сини, усмихнати от ярост очи, светнали зад развяната грива. След миг дъгата щеше да блъсне Исмаил ага, но той я посрещна още във въздуха.

Два пъти изтрещя посребреният пищов натам, два пъти се превъртя барабанът му, превъртя се и Мемедая, конят кацна леко без него отсам плета, но се спъна на първата крачка, падна и все не успяваше да стане. И не се виждаше къде е господарят му. Исмаил ага сбута ата си към плета, искаше да гледа как оня се валя и да му гръмне още веднъж. Много бързо бе станало всичко, без наслада.

И тогава, като надничаше от високия ат отвъд плета, където можеше да е Мемедая, нещо го дръпна със страшна сила за ръката, нещо го откъсна от седлото и падайки, той се хвана за едни могъщи рамене в черна домашна аба и видя съвсем отблизо, ужасен, ясните сини усмихнати от ярост очи, по които бе стрелял.

- Зе-ки-ир! - изрева Исмаил ага. - Зе-е-ки-и-ир! - успя да повтори той, преди да му запушат устата с една длан като погача.

После го понесоха нанякъде, също както децата биват отнасяни през своите страшни сънища по време на лоша треска или на червен вятър от някое чудовище или от самия Исмаил - архангела на правоверните.

Всичко му беше отнето: и пищовът, и ятаганът, и ножът, много ръце го опипаха навсякъде, за да открият златото, с което са го подкупили гяурите, или някакво писмо от оживелия Павел Хадживранев до негови приятели в други села.

Той нито заплашваше, нито протестираше, нито се смееше, чакаше само да свърши всичко това, за да изхвъркне оттук при брата си и да събере устинските мъже. Да изхвъркне от тоя яхър, дето го бяха вкарали, дето непрекъснато прииждаха нови и нови помаци, дето тикнаха и притичалия на помощ Зекир.

- Преди бунта Даскала и Хадживраневия син трепеха тука моите хора, Дели Асана Баиманолу затриха - говореше възбуден Мемедая, - а сега с тая работа са се заели устинските им приятели... Че и коня ми зяноса! Смъкнете му гащите - заповяда той, - търсете на голо. Ей, Бичо Пехливан! Ела вътре!

В яхъра се вмъкна млад, ухилен човек, с дебели розови устни, с капче, плетено от бяла вълна, с плеши, широки и издути назад като бича гърбица. Капчето бе лепнато на тила му.

- Стига си зяпал от пенджерата - смъмра го топло Мемедая. - Не видиш ли, че сами не смогваме? На тоя гащите му още стоят!

- Както кажеш, Мемедая - рече Бичо Пехливан.

- Носиш ли си оглавника?

- За къде съм аз без оглавник, Мемедая, нали знаеш?

- Какъв оглавник? - попита облян в пот Исмаил ага и се отдръпна. Това бяха първите му думи и първото му движение, откакто го вкараха тука.

Бичо Пехливан измъкна от пояса си един стар, окирливен конопен оглавник.

- Ей го на, с какъвто връзват магариците - заобяснява бавно, грижовно Тъмръшлията. - Моят Бичо, Исмаил ага, все със себе си го носи. Не може иначе. Навик - чобанин човек, в балкана расъл - самичък, без жена... Разбираш, нали? Не бой се, на тебе такова нещо няма да стори... То си е редно един предател да бъде набучен на кол, но аз не съм султан, да присъждам толкова строго. Искам само да бъдеш претършуван, както трябва, без да се дърпаш.

- Не знам дали ще мога - рече лукаво Бичо Пехливан, като се чешеше по тила. - Днеска цял ден съм връзвал...

- А-а-а, него нежно ще го претърсиш... Няма все злато от дъното да вадиш, я? Това не ти е анадолският дервиш молла Тахир, дето винаги можеше да намериш махмудията му, колкото и надълбоко да я криеше вечер от тебе! Това тука е Исмаил ага Ибрахим бей Мирза Алтънспахълъ Сулейманоглу, разбираш ли?

- Разбирам - рече Бичо Пехливан.

- Това е голям човек. Даи да му турят оглавника, колкото да не мърда, додето... Да не се нарани.

Слугата Зекир стоеше ни жив, ни умрял до Мемедаа. Мемедаа млъкна, заподхвърля с ръка ситен бисерен наниз за гривна и навремени поглеждаше към нозете си - да намери по-сухо място всред мокрия тор. Сякаш не се интересуваше какво ще става по-нататък.

А през това време при яслите вече се водеше отчаяна, задъхана борба. Там искаха да турят оглавника на Исмаил ага, да го вържат изкъсо за халката, забита над яслите, и да го разголят. Той се бе впил в силияха на едного, откъдето стърчеше дълъг бял чирен, въртеше се около него и искаше само да сграбчи чирена. Чиренът бе здрав, сигурно бе чирен на голям нож.

- А-а-а-а! - изрева изведнъж Исмаил ага. Бяха му нахлузили оглавника и вече теглеха бързо прекараното през халката въже; вратът му растеше, удължаваше се, привеждаше го с лице към яслата - изтъркана точно пред него от други, дълги, ниски, груби вратове на магарици или на крави.

Халката бе вече на една педя от очите му. Беше стара, кована халка, но излъскана от непрекъснатото дългогодишно триене на въжетата, и се виждаше къде бе удрял по нея циганският чук, когато е била гореща.

От целия слънчев и богат свят, в който беше живял като господар, за Исмаил ага сега бе отредена само тая яхърска халка и той я виждаше добре, с вързани отзад ръце... В Устина имаше един млад, женствен певец, Бюлбюл Мюмюн, когото яките първенци викаха за гуляи, песни и любов... Дори Мюмюн би полудял от оглавника и халката. Една кована от цигани яхърска халка вместо хубавия свят на господарите. И тая замяна ставаше сега по волята на победения планинец? На превития? На слугата? На предателя, когото славните деди бяха изковали с ятагани върху горещия кървав дръвник на своята особена работилница?... "Ъ-ъ-ъ-ъ-а-а-а!"... - Исмаил ага поиска да призове аллаха или да зареве от гняв, но из неговата стегната, опната шия излязоха само гърлени звуци.

- Слушай, Исмаил ага - приближи се тогава Тъмръшлията. - Сега ще ти свалят гащите, но ти не бой се. Пръчиците са тънки. Няма да ти навредят. И ще те бие не кой да е, а Бичо Пехливан. Молла Тахир, оня свят човек, много уважаваше Бича. Имаи и ти уважение, демек. В името на аллаха и падишаха... Ай-ай, какъв си бил гладък и чистичък!... Внимавай, ако ритнеш Бичо, ще го оставя да прави с тебе каквото си иска...

- Не можеш ме унизи, Мемедаа, с нищо не можеш унизи един Алтънспахълъ - изпъшка неясно, слято Исмаил ага, изпънал шия над яслата, и поиска да го ритне назад,

но овреме спря крака си и млъкна за дълго. Защото разбра, че и движенията, и стоновете на човек, вързан така, престават да бъдат човешки движения и стонове.

Пътят през Горките вече не беше пуст. Конници и пешаци се точеха към Устина и Кричим. Завръщаха се коли, натоварени с ковани булченски сандъци, с бакърени менци, окачени по ритлите.

Исмаил ага яздеше бавно, защото седлото му причинява-ше болка. Той отдалече видя празната талига, изпратена за бабата и детето. Тя можеше да подмине мястото, но нямаше как да я превари. Зекир се люшкаташе зад него на едно муле, срещнато случайно край селото, подплашено и окуцяло. Па и добро да бе, мулетата не ставаха за препущане.

Продължиха да яздят така, без да продумат нито за каруцата, нито за онова, което бе станало. Исмаил ага не знаеше дали изобщо ще могат да си говорят и да се гледат занапред.

Той попипа ятагана и пояса си: всичко бе там, както по-рано, на мястото си, дори и пишовът, с който уби пешака и коня. Като че нищо не беше ставало. Но то стана и не беше сън. И бе непоправимо, и бе такова, че когато ония си заминаха, като оставиха Зекир да го оправя, той не пожела да търси брата си, не пожела да свика устинците за отмъщение. Никои от своите не биваше да знае за това, а един вече знаеше, всичко бе видял: от край до край...

Следяха отдалеч празната талига и яздеха безмълвно. Исмаил ага добре разбираше, че е невъзможно сега Зекир да не го оглежда отзад; да не го вижда все тъй разголен и с оглавник. Така онова, което бе станало, всъщност още си продължаваше за тях двамата и надали щеше да има край.

- Зекир - рече, без да се обръща той, - трябва да хванем направо през баира, да излезем първи след завоя и да пресрещнем талигата.

Баирът не беше стръмен и ако се отбиеха през него, наистина щяха да съкратят много път. Без да препущат, Исмаил ага насочи ата си встрани, нагази с него в тревата, но не чу подире си стъпките на мулето. Спря за малко. Шумове имаше различни, но те идеха из далечината, пътуваха по пътя. Онова, което бе наблизо, млъчеше. Мулето изпръхтя веднъж, но също от пътя.

- Зекир? - рече Исмаил ага, като се обърна. Слугата бе спрял животното долу върху белия прах и нямаше намерение да следва господаря си.

- Не мога, Исмаил ага - отвърна Зекир.

- Защо?

- Ти там, нагоре, ще ме убиеш, Исмаил ага - отвърна Зекир.

- Ха! - рече Исмаил ага.

- Ще ме убиеш, а аз ти служих вярно. Нищо лошо не съм ти направил и няма да ти направя, но когато човек като теб страда, Зекир лесно може да загине, Исмаил ага. Подръка ти е.

- Хайде, хайде, тръгвай - рече Исмаил ага, като хапеше устна и оглеждаше околността. Един конник, непознат в далечината, се задаваше откъм Перушица. Не можеше да бъде прав Зекир. Не, не можеше. Случва се разни мисли да минат през главата на човека, някои от тях като прилепи, когато е тъмно там, но Зекир не можеше да бъде прав. Съдено е на смъртните да умират, рано или късно това ще сполети и Зекира, но сега ли пък, тъкмо тука ли? Има си хас... Исмаил ага потръпна. - Хайде - повтори той, като кимна към баира.

- Не - поклати глава Зекир.

- Все така ли ще става занапред, Зекир?

- Не, Исмаил ага. Никога вече. За пръв и последен път. Зекир сега ще хване по други пътища. Няма да доиде с теб в Устина.

- Напущаш ме?

- Така е най-добре, Исмаил ага...

Далечният конник яздеше бавно. Хълбоците на коня му стърчаха чудовищно издути встрани - сигурно бяха отрупани дисаги с плячка. Исмаил ага разтри с длан брадичката, после - челото си.

- Аз... не само защото се случи тъй и не защото ще ме убиеш - поде Зекир, като че го успокояваше. - Аз днес чужд имот пазиш и вчера, и оня ден все там седях, а такива като мене, и по-бетер, барем през тия дни хора станаха...

- Зекир, кога реши тая работа?

- Не знам - отвърна Зекир. - Не знам кога, ама през цялото време знаех, че изпускам късмета си.

- Това не е късмет, Зекир!

- За тебе не е късмет, Исмаил ага, че много си имаш, а за мене е късмет.

- И тъй да е, то мина вече, Зекир, свърши се ямата.

- Рахатлъкът свърши, Исмаил ага, пък инак хавата още се размътва. Виж, че и мурабе почнало... Като търсих талигата днес, двамина консули от Филибе се караха с пашата, при църквата...

- Както решиш, Зекир - въздъхна Исмаил ага. - Само че сега у мене имам-нямам десетина лири. Парите от твоята сметка са в къщи. За осем години пари...

- Осем години и половина, Исмаил ага.

- Така. Осем и половина. За жена и земя ти ги сбирах. Ела барем да си ги вземеш.

- Не - поклати глава Зекир.

- Толкова ли те е страх от мене? Че аз, ако съм решил, мога и тука, на пътя...

- Не си такъв човек, та посред пътя да убиваш, Исмаил ага... А сега, ако си доволен от многото години работа, дай ми, колкото лири носиш, дай ми и пищова си... Другите пари нека в твоя сандък да стоят. От тебе разбойници няма да ги откраднат...

- Този пищов?

- Този. Знам, че ти е свиден, Исмаил ага. Такива с барабан, и във Филибе не съм виждал. Един от тях е равен на пет други и тъкмо затова го искам...

Додето даваше лирите и пищова си, Исмаил ага го пита на колко години е, ще се жени ли и му бе чудно, че никога досега не се беше сещал да поговорят така двамата. И още по-чудно му бе, че Зекир ниже словата гладко и мъдро. И че вижда напред, поне толкова, колкото и самият той. Но го беше страх за него да не стане разбойник, защото това бе вече някакъв друг, непознат мъж - без господар, смутен и тъмно упоен от неизвестността.

И го посъветва затуй да си купи жена, и колкото може по-скоро, да има по-скоро деца и да му дойде с децата на гости в Устина. Каза, че ще ги надари всички поотделно, сръга ата, махна с ръка зад главата си и зацепи през баира да превари талигата. Когато се обърна от върха да види накъде поема бившият слуга, Зекир още стоеше на пътя, точно там, дето го беше оставил.

А когато преваля баира и излезе отвъд завоя, изпревари талигата, тя вече се задаваше към него. Пред нея се мъкнеше тайфа цигани със зурли и тъпани. Зад нея циганчетата водеха добитък. Една циганка излизаше от храстите, като оправяше шалварите си.

Той сбута ата и заплува с него нагоре по отсрещния рид, над младата шума, в сред която бе оставил бабата и детето. Ръгаше безмилостно корема на животното - изведнъж го беше обзела страшна тревога, струваше му се, че е много закъснял и че нещо непоправимо се е случило в негово отсъствие.

Поспря там, където тревата бе омачкана, пое пак и отиде много далече, после се върна, изправен върху зенгите, като се оглеждаше наляво и надясно, сви косо, пресече гъстака накръст, все тъй изправен, и вече викаше:

- Бабо хаджийке-е-е! Бабо хаджийке-е-е!

Циганите по пътя прекъснаха свирнята.

ГЛАВА ДЕВЕТА

До вечерта устинци претърсиха целите Горки и всичко наоколо, и още по-далеч и все тъй напразно.

При утринната молитва той пак не благодари на аллаха за мира и реда, който бе възцарил.

Не знаеше къде са старата и внуката, дали са живи и много ли е виновен пред тях.

И не само пред тях, но и пред стария, пред синовете, пред всички, пред целия свят...

Не пред целия свят, защото и пред него - Исмаил ага - имаше мнозина виновни - от славния праядо Алтънспахълъ Сулейманоглу, та до Мемедаа Тъмръшлията. Но по-нужно и по-важно бе да мисли сега за съдбата на старата и на внуката. Тая грижа поизместваше другата, от която човек можеше да полудее.

Не пушаше никого при себе си в горния кат на сарая, седеше подгънал нозе връз килимите и си спомняше с какво доволство бе предричал по пътя към Устина копринено бъдеще на хаджийската внука, как старата я грабна от ръцете му и как продължаваше да бяга по лакти, спомни си как ѝ бе забранил веднъж завинаги да говори за избитите близки и как веднага след това тя заръча да бъдат събрани трупове им в един гроб, как бе искал да я съсече на парчета, а тя му дари щедро всичкото злато, спомняше си как рови с нож около коритото при кладенеца, чуваше ласкавия страшен ихтибар: "Хош, гелдин, живи ли са, здрави ли са всички в сарая ти?" Виждаше се смръщен сред вонята да разбира, че никога, никъде досега не е бил приеман от сърце, и да слуша все пак една сърдечна изповед, че синовете трябвало да бъдат овреме омърсявани, и как през цялото време ни веднъж не се запита ще го чака ли някой в Горките и защо аджеба ще го чака. Всичко си спомняше той и му бе обидно, че се вижда такъв, а и не знаеше какъв по-друг би могъл да бъде. Имаше в станалото нещо неправилно, нещо сгрешено и не като за ага. Бе постъпил по възможност най-благородно и Зекир, и Шабан, и всеки правоверен биха постъпили по-зле, но това само усилваше смута в душата му.

Седеше така върху килимите и му се искаше да сипе в наргилето от оня отровен бял пращец, носещ забрава, който си бе забранил. Ала се боеше от дългите дни на безволие и упоение, които биха настъпили тъкмо сега, когато взе да вярва, че старата е жива и скита нейде с детето, когато взе да очаква, че някой от хората, пратени без надежда по бежанските сборища из оцелелите села и градове, ще изчатка внезапно със запотен кон пред портите с вести за нея. Може би го очакваше път. Беше вече напълно сигурен, че тя сама е напуснала Горките. Не само защото не бяха намерили труп и кръв там, не само защото бе немислимо да е отвлечена за ханъма, а защото всеки на нейно място би се втурнал да бяга презглава, накъдето му видят очите.

Да бяга от оня Исмаил ага, когото сега устинският първенец наблюдаваше отделен от себе си - ясен, прозрачен, строен и чист, често опечаляван от лъжовността на света. Той вярваше в добротата, в благородството, в мъдростта на тоя човек и толкова по-тежко му бе да го гледа.

"А-а-а-а! - простенваше тихо Исмаил ага, като замираще до болка и като разтърсваше глава: - Мердивен дюня! Мердивен!"

Тишината в сарая бе пълна и стара. Дори в женския кат вече от години не пееха, не пищаха, не си скубеха косите за първенство. Но гласовете долитаха откъм сарая на брата,

отвън зида, преценил широкия като кър бащин двор. Това бяха трепетни мъжки гласове, накъсани от меките звучни удари на пръсти по опната кожа.

Когато привечер гласовете стихнаха, оттам се изви тънкият протяжен вопъл на Бюлбюл Мюмюн - песен и гърч едновременно. Не можеше да завърши пиршество у брата без

Бюлбюл Мюмюн, тоя хубав млад певец, грациозен и чувствен като ханъма.

"Сабах езандъдъ, аман, Филбеден калткъм..." - редеше Мюмюн сега една песен, съчинена от филибелийските доброволци. И додето слушаше отдалеч, Исмаил ага се попита прилича ли по глас, по лице и по фигура на певеца. Не, по нищо не си приличаха те и една от разликите бе, че оня никога не е бил връзван на халка!

...По утринната молитва, аман,
за Филибе тръгнах
и ножа с белия чирен, аман,
в пояса пъгнах.
На лов тръгнах, аман, в Перушица.

Слушаше Исмаил ага, но вече непрекъснато виждаше халката над яслите и словата на песента като че се провираха през нея. "Докога, аллах? В това поне нямам вина! - удари по килима той и тръсна глава. - Аз ли ще плащам за всичко? Аз ли съм наредил така работите в тая държава?"

Чибукът му беше загаснал, помъчи се да го разпали отново и когато всмукна най-сетне сладкия дим, в душата му бе настъпило едно горчиво успокоение. И продължи да смуче - тъжно усмихнат, заслушан и малко удивен: от дълги години не се бе явявал на тия пиршества поради своята мъжка беда, но тъкмо днес, в тоя ден на най-големи терзания, бе престанал да завижда на брата и гостите му за тяхното доволство. За пръв път в своя объркан живот изпитваше съжаление и към ония събрани там, и към всички други правоверни мъже, защото тъкмо днес чрез себе си бе съзнал много истини и за тях. А откъд нищо не подозираха:

... Ударете, да удрхмемъжете, аман,
и ловете да ловим девойчета
десетгодишни, аман,
за ханъмчета.
На лов тръгнах, аман, в Перушица.

Слушаше Исмаил ага, виждаше ги добре всички - ред по ред - с бради и без бради. Гадаеше кои ли от тях си е взел девокче десетгодишно. И изведнъж с учудване и уплаха се досети за Деянка.

Деянка беше петгодишна, искаше я за дъщеря и само за дъщеря ставаше тя, който и да я намереше. Не от това трепна, а защото през цялото време на размисъл бе виждал бабата. Беше забрави детето. Не го ли желаше повече в своя дом?

И чак тогава съзна Исмаил ага, че се е простил отдавна с надеждата да слуша смеха и стъпките му около себе си. И че е пратил съгледвачи не за да си го възвърне. Неговата мъжка мъка, която бе насочила очите му към внуката на стария дост, беше отлитнала някъде, изместена от една нова беда, по-голяма, не само мъжка и не само негова. Съзна, че му трябва преди всичко бабата, че нея иска да наиде, да ѝ покаже какъв човек е той, да съзре в нейните дръзки очи предишното си достойнство.

И пак я видя седнала връз тревата, сред великденчета и глухарчета, с изправен гръб, с два разпалени въглена в хлътналите под челото очи. Сега тя му харесваше...

...Старата продължаваше да стои върху тревата, цвятята и килима едновременно, когато песните откъм сарая на брата секнаха и до него проникна протяжният зов на муезина от минарето. Бе време за вечерна молитва и той зае на колене своето място с лице към аллаха.

Ала пак не успя да се извиси и приобщи към небето. Правеше метаните си, привеждаше се ритмично, свъсил вежди, и не можеше да отпъди мисълта, че също такива метани, в същия този миг, на същия бог правят и онези, събрани отвъд стената, правеха ги още и Мемедаа Тъмръшлията, и Бичо Пехливан в стана си край Перущица.

ГЛАВА ДЕСЕТА

Съмваше, когато Исмаил ага влезе във Филибе с двамина от своите хора. Конете издишаха пара, пара се отделяше и от потните им хълбоци. Нощес се бе получила вест, че бабата е видяна в града. Било пълно с бежанци. Просели. Върлувал тифус. Старата мъкнела с една ръка детето, под другата мишца носела мях с вода...

Толкова рано Исмаил ага не беше пристигал никога и никъде досега. Той потръпваше в студената пролетна утрин бодър, с щастливи предчувствия, и размисляше какво ще прави с бабата. Щяха да я спрат - с добро или насила, - за да ѝ каже всичко, което се бе трупало в душата му: за алтъните, че не ги е взел; за детето, че го оставя при нея, че няма да ги води в Устина, че ще им дири християнски подслон при някой търговец-грък в града. Щеше да ѝ обещае всякаква помощ занапред и много други неща щеше да ѝ каже, додето види благодарност в черните и дръзки очи.

Чираци сваляха кепенци, ръсеха и премитаха пред дюкяни и работилници. Водоносци шибяха кончетата си, впрегнати в тежки мокри бъчонки, към центъра на града. Премръзнали, плахи фигури на старци, старици и деца се появяваха тук-там откъм запустелите дворища и навеси. Бежанци! Исмаил ага забави хода на ата си. Искаше да види всяко лице. Неговите хора подрямваха отпуснати връз седлата си. Те не бяха лягали много нощи, пък и знаеха си къде ще срещнат баба хаджиика.

Не зарад детето се вглеждаше той. С мисълта за него се беше простил. Трябваше му да възвърне вярата си в своето благородство: след като помогне тук и след като убие един човек горе, в планините, да се озове отново, ако може, в оня тих свят на хубави мисли, мъдрост и незлобливост, в който слушаше по-рано съзвучието на същността си. Защото, като не приличаше на другите правоверни, тъкмо тези неща му бяха давали цена и пред самия него, и пред хората. Знаеше, че и след това много въпроси ще останат без отговор, но над тях щеше да смисля вече с едно сърце, пречистено и олекнало, с една душа, възвисена и спокойна за себе си. Достойна за мъдрите книги, които щеше да търси.

Никоя от тия старици не приличаше на баба хаджиика. От дюкяните вече излизаха купувачи, ситен метален ек излиташе от бакърджийниците, с друсане и гръмол препущаха обратно водоносците, яхнали празните си олекнали бъчонки. Хладината изчезна. Слънцето се бе изкачило над тепетата.

Посочиха му бабата чак към обед, когато бе спрял ата пред покритата чаршия да се разхлади с шербет. Не можа да я познае веднага в навалищата.

Но видя как една стара жена спря на дваисет-триисет крачки, как се върна назад и как потъна в страничните улички. Тя мъкнеше за ръка момиченце с валчесто мургаво личице и златожълти плитчици.

Рече: "След мене!" - и сръга диво коня си, и веднага дръпна юздите, и конят се изправи на задните крака, защото се нададоха писъци и не можеше да се препуща така между подплашени хора. Подкара животното отново, но вече леко, изправен на зенгиите, като викаше да му струват път. Скоро излезе на чисто, препусна и видя бабата с детето - да бързат навътре из тясната крива уличка.

Сви след тях. Чаткането по калдъръма съвсем ги подплаши и те пак хлътнаха някъде.

Когато ги видя за трети път, преди да препусне отново, той викна:

- Бабо хаджиике-е! Това съм аз, Исмаил ага, не бой се! Това съм аз, Исмаил ага-а!

Но бабата продължи да бяга, разветрила поли, прегърбила едрото си кокалесто тяло, повлякла детето за ръка, и той отново съзна, че на нейно място всеки би сторил същото. Тя не знаеше защо я търси и гони сега, какво иска да и каже, а трябваше да го чуе и тогаз сама да реши как ще живее занапред.

- Тутун! - викна той на хората си. - Дръжте ги! Тежките копита затресоха тъмната влажна уличка, захлзгаха се със звук по вековните изтъркани плочи, не им спореше, а бабата продължаваше да бяга, приведена от напора напред, като търсеше отдалеч някоя порта или дупка.

Порти нямаше. Имаше начесто малко врати. Вратите на градските домове, натъпкани един до друг, от двете страни на плочника. Първата бе запъната. И втората също. А може би и не бяха, защото бабата само ги блъскаше с длан, без да поспре. И правеше това без надежда, защото и да влезеше някъде, щяха да я видят отзад и да нахълтат след нея. И все пак бягаше, бягаше, не можеше да стои, и търсеше къде да се пхне, и изведнъж й се стори, че най-близкият кон се преби и не стана, може би и ездачът се беше пребил, но тя не се озърна надире, все бягаше и бягаше и: "Дано! Дано! Убий го! Убий го!" - молеше някого тя - господа, Богородицата или дявола - и тия молби бяха кратки, всякоя колкото една крачка, колкото едно издишване.

За малко не се удари в насрещната къща. Уличката свършваше, като се вливаше в друга, и двете заедно образуваха буквата, с която нейният син Тодор подписваше името си. Тя свърна вляво: "Дано! Дано!" - и гледаше къде да се дене, и все още чуваше копитата; засега не я виждаха. "Убий го! Убий го! Убий го!" - но скоро и те щяха да свият насам; тогава видя едно малко дворче с чимшири и перуники и след толкова къщи без дворове и се шумугна вътре, и се просна зад тях.

Притисна лице в земята, притисна така и детето, чу как тежките копита изчаткаха иззад ъгъла, как спряха нерешително, как продължиха после край нея и нататък, докдето тя не беше стигала, и как спряха отново, като тъпчеха припряно и на място.

Детето лежеше покорно с лице в пръстта. Старата му бе благодарна, че кротува. И усети мравки по шията си, и се мъчеше да не шавне, и си казваше, че те са добри животинки, работни, а сега беше време за работа и лозарите се връщаха по тъмно. Молеше се мравките да не напълзят и детето, додето ония отминат съвсем.

Но те не отминаха. Тя чу как тръгнаха да се връщат обратно, как бавно приближаваше конският звук и как задумкаха на някакви врати. Разбра, че ще претърсят всичко наред, всичко, додето влязат и в дворчето, надигна глава иззад чимширите и първото, което видя, бяха изплашените лица по чардаците отвъд, надвиснали над сокака. Лица или сенки, защото веднага изчезнаха. Един мъж остана да й маха с ръце зад стъклата, говореше й нещо без глас и сочеше да бяга вдясно, една женска ръка го дръпна и закри пенджера с пердето.

Тръгна. Преди да хукне отново, тя видя къде бяха спрели конете и че конете са два, само два, и сами, без ездачите. Турците сигурно претърсваха къщите. Но третият? Дали наистина се беше пребил? Поиска да свие отново към пазара, откъдето я бяха погнали, дето навалищата щеше да я погълне, и в същия миг видя третия. Той седеше отпуснат на коня си, оставен в засада зад ъгъла, но не гледаше и главата му се полюшваше.

Подмина ги тихо, без да свие към пазара, по дясното крило на улицата и тъкмо тогава чу далеч зад себе си вика на агата:

"Тут-ту-ун!" - и се втурна напред, последвана от копита - далечни и близки. Тичаше и сега улицата й се струваше позната и като че я очакваше някакво познато убежище,

където се бе крила някога. Приятелска къща ли щеше да бъде това? Отворена порта ли? Ръце ли някакви щяха да я дръпнат и скрият?

Тя видя портата в края на улицата - познатата порта на Кацигра хан, дето бяха слизали с Враньо от писаната каруца и дето според приказките събирали сега тифузно болните бежанци.

Някой ѝ викна: "He! He!" - но копитата изчаткаха зад нея, тя се прекръсти и свърна в двора на хана, край зиналото от почуда заптие.

И конниците, и заптието останаха вън. Някой му се караше, то се оправдаваше, после някой взе да бие някого, чуваха се тихи ругатни, тихо пъшкане и глухи удари в меко. Старата отдъхна и се извърна. Заптието се валяше по земята с окървавено лице. Исмаил ага го риташе.

То си бе тяхна работа. Голяма варна яма белееше в двора. Откъм яхърите пристъпяха четири сенки и мъкнеха нещо след себе си.

- Бабо хаджиике! - викна задъхан отвън Исмаил ага. - Излизай! Тука умират! Чума има.

Сенките приближаваха и онова, което тътрузеха, бе човек - бос, в потури и джамадан. Мъкнеха го закачен с канджи за глезените, а главата му подскачаше. Той имаше дълги мустаци.

Сенките спряха при ямата, откачиха железните куки, застанаха зад човека и дълго го бутаха с тях по гърдите и главата, додето го извъртят и търкулнат вътре. Главата му дълго се поклащаше, сякаш той казваше: "Не искам, не искам!" После те си тръгнаха обратно към яхърите - изсушени, прегънати от болестта. Канджите стържеха пръстта подире им. Може би утре тия куки щеха да мъкнат и тях.

- Бабо ханджийке - викна пак Исмаил ага. - Тука е страшно, всичко ще умре!

Тя пусна меха в средата на двора, откъд ямата, и седна. Гледаше да е далеч от приемницата, откъдето долитаха стонове, да е далеч от яхърите, отдето отново излизаха сенките с канджите, да е далеч и от портата, където чакаше най-голямото зло. Този път търкулнаха в ямата труп на момиче.

- Не те ли е грях? - викна отново Исмаил ага. - Това дете трябва да живее. Рядко се дарява такава хубост на хората. Излез или ще пратя цигани да ти го вземат!

Тогава старата извърна глава към портата и се опита също да викне, ала думите и излязоха тихи и кротки като съвет:

- Нам е било дадено то, Исмаил ага, и наше ще си остане. Всичко ни взехте - хубостта и честта няма да ти дам. Ако пратиш цигани, аз - в ямата!...

- Чакай! - викна Исмаил ага и вдигна ръце към небето. - Твое ще си остане! Ще идете, където си искате! Аллах ми е свидетел... За друго съм дошъл... Да ти кажа, че нищо не пипнах във вашия дом, че...

Но тя не го слушаше. Седеше върху меха, прегърнала в скута си Деянка. Нямаше защо да се вика повече. Всичко бе казано. Ако агата бе искрен, просто щеше да я остави на мира. Тогава тя сама би излязла оттук. Не чу какво каза той след това, чу само как млъкна и как галопът му затихна по далечните плочници.

Хората му останаха навън, а тя продължи да седи върху меха.

На другия ден, когато Деянка заплака за хлебец, една кадъна се появи на портата и взе да я мами с мекици.

Бабата притисна русата главица и вече не ѝ позволи да погледне натам, защото кадъната не си отиваше. Беше и тежко да слуша тоя задушен плач, който не секваше, и

навремени решаваше да пусне детето. Това траеше само миг-два, после притискаше главицата още по-силно.

Но нейното старо тяло слабееще бързо, сънят я оборваше; отдавна, отдавна нещо писукаше и бучеше в ушите ѝ; тя не помнеше колко дни и нощи са минали така и взе да се бои, че циганите могат да я издебнат; или пък че сама ще изпрати детето за мекиците. Не си вярваше още и за туй, че и се виждаха и счуваха разни щели-нешцели. Ту синовете ѝ разярчаха кончета по широкия двор на хана, ту Исмаил ага викаше от портата: "Искам да кажа, бабо хаджийке, искам да кажа, че синовете ти не бяха серсеми!"

- Чуваш ли, бабо хаджийке-е! - наистина викаше от портата отслабнал и брадясал Исмаил ага.

Той се бе опитвал да и помага, откакто я намери с детето в лозята, та досега, ала това само влошаваше работите. Бе съзнал къде греши, бе искал да ѝ се изповяда, да разтовари бремето си, да се оттегли от съдбата им, да ги остави на воля, но пак не сполучи. Вините му се трупаха ден след ден, час след час, каквото и да измислеше за тяхното добро - вините растяха, на края - до морията ги бе довел; не знаеше колко малко се иска от него сега, сърцето му се късаше от мъка, ала и гияв имаше там, защото друга на нейно място би го разбрала; не би всявала в душата му нови и нови, все по-непривични смутове.

Защото ставаше тъй, че тъкмо най-хубавото и наи-чистото, което искаше да спаси за духа си чрез бабата, тъкмо то го връщаше от портите на Кацигра хан към страшните думи върху зюмбюлената леха: "Трябваше да ги омърся, та да живеят." Сега при безсмисленото упорство на старата това безумно, грозно и мъдро мислене изглеждаше - за отделни мигове поне - единствено правилно. Но съгласието с него би означавало връщане и към всичко друго, осъдеио в душата му. Колко лесно щеше да я спаси Исмаил ага, ако баба хаджийка приличаше на доста! И колко отчаиваща за него щеше да бъде сега тая прилика! Той искаше да я спаси такава, каквато е, но това, че беше толкова различна от Хаджията, също водеше до отчаяние! Исмаил ага продължаваше да вика с болка и гняв от портите, изричайки високо една от истините, достъпната през многото мъчни часове - истина, застрашена от упорството:

- Умни момци бяха твоите синове, бабо хаджийке-е! Чисти мом-ци-и!

Чуваха го и хората от съседните къщи. Те свикнаха да го виждат тук и често надничаха да зърнат какво става с бабата. Накрай мълвата за старицата и детето самоубийци, изглежда, се беше разнесла из голямия град, защото пред портите зад Исмаил ага често взеха да спират файтони с европейски консули и газетари. Те си говореха на различни езици, тихо, но оживено и понякога питаха Исмаил ага какво се е случило.

Питаха, макар да личеше, че всичко знаят. И записваха в тефтери словата му. Записваха ги заедно с всичките му имена и титли - негови и на стария благороднически род. И се осведомяваха любезно ще приеме ли да говори пред някаква международна анкетна комисия, която също като него иска да помогне на нещастните. Той бързо даваше съгласие, ала ги молеше горещо на свои ред да му помогнат и те сега, да обяснят и те на бабата, че не бива тъй, да я повикат навън.

Някои оставаха заедно с него, а други побързваха към телеграфа, за да предадат през планини, морета и океани в своите далечни редакции най-потресния факт за гордия, неизвестен досега на света народ. Там, пред телеграфа, те споменаваха и за селото на старата жена, и за църквата в това село, и за всеобщото венчаване със свободата в тая църква. "Ние се сблъскваме с едно народностно чувство, каквото не е показвала досега

никоя свободна, цивилизована нация" - предаваха газетите. "Ако искаме отсега да спечелим приятели и позиции в сърцето на Балканите, за техния утрешен ден, нашите правителства ще трябва вече да се съобразяват с тоя новоизявен народ, със справедливата му борба..." "Предполага се, че Русия не ще остане безучастна."

- Добри момци бяха твоите си-но-ве-е! - продължаваше да вика от портите Исмаил ага. - Чисти мом-ци-и! Умни мом-ци-и!

- Маман, екуте моа! - опитваше се да помогне един френец.

- Мъдъ! - изпробва веднъж-дваж гласа си някакъв англичанин.

- Мать!

- Ма-мо-о-о!

Последният вик излетя от файтона на руския консул, който идваше тук най-често, без никои да слиза от него. Подире му винаги следваше друг файтон, нито консулски, нито газетарски, с нехайно усмихнати млади мъже, които не изпускаха из очи консула и спътника му. Спътникът беше суров, светлоок мъж, с тъмно, безкръвно лице, със заведнала рана между челото и слепоочието. Бе облечен изискано, както подобава на дипломат, но като че на хората с нехайните и зорки погледи от задния файтон много им се щеше да го видят поне за миг извън файтона с консулския имунитет, стъпил долу, на плочника... Макар и отпуснати, тия млади мъже изглеждаха много пъргави.

Още не бе замрял викът от файтона на руския консул, и вече всички гледаха само натам: и агентите от тайната полиция, и Исмаил ага, и баба хаджиика. Мъжът със заведналата рана стоеше прав - напрегнат, като да скочи долу, и впил същевременно пръсти в ръба на капрата; бе замижал и прехапал устни - както правят мнозина, когато езикът ги подведе неочаквано и непоправимо, - а консулт го теглеше - усмихнат, тих и настойчив, сякаш нищо не беше станало, теглеше го да седне пак на мястото си.

Старата за малко не изтича към него. Стори и се, че е той, щеше да се довери на вика, на приликата и на сърцето си, ако не го бе видяла и оплакала мъртъв в църквата, дето светиите падаха по лице върху плочите, а валмата дим се вземаха като души към небето. И въпреки туй сигурно щеше да се довери, ако не й се бяха виждали и счували вече разни врели-некипели със синовете и ако след ханъматата с мекиците не бе разбрала, че агата е способен на измами всякакви. Не можеше да си вярва повече и тогава една хитрост я озари: огледа хората, сбрани вън, огледа и почупените джамове на приемницата, отдето пак долитаха стонове... Там!

Там щеше да се скрие от изкушенията. Нещо й заговори с църковен глас: "Грях, грях!" - но тя се помъчи да мисли за друго - как бяха садили и копали лозя в каръчите, как по цели нощи бе горяла свещта, запалена в одаята от оня млад бяс Враньо, как всичко му бе позволено на Враня, защото нямаше той лоши помисли като някои други търговци, как беше раждала момче след момче - български паши и бейове,

- Как само Христос не стана такъв, защото умря рано от болест, как опитното и търговско око бе харесало и купило с цената на всичко добито най-рядката, най-скъпата стока на света... Само двете с внуката бяха останали от Хадживраневите, ала най-скъпото ги съпътствуваше и тука, то бе такова нетленно, че сигурно щеше да остане и след тях, никои вече не можеше да я превие нея, майката на такива синове, дори стонове не будеха повече страхове, те я зовяха като спасение; а Исмаил ага бе лайно.

Ако я гледаха сега синовете, щяха да останат доволни. "Няма да ви излъжа, мамините - рече им тя, - няма да ви изменя!" Стана, взе меха, прекръсти се, прекръсти детето и го помъкна по вехтата скърцаща стълба.

Някой извика неистово откъм портата, тя чу, но не спря, не се обърна да му покаже лакът, както ѝ се пощя. Продължи да се изкачва с изправено тяло, строга и свята, защото синовете я гледаха. Не знаеше, че я гледа светът.

ЕПИЛОГ

Много хора умряха пред очите на старата.

Тук издъхна и един млад главатар от потурчените махали над Тъмръш. Бе червенокос и по време на огън бълнуваше името на Мемедаа. Веднъж, малко преди края си, разказа как убил на Власовица със своите хора трима старци, пратени от перушенските първенци до Тъмръшлията. Червенокосият бил там, в жълтата шатра на върха, дето се водели преговорите. Спазарили се да пощадят селото за седем хиляди лири откуп. Всички главатари били доволни, ала когато старците си поели да съобщят, че има спасение, Мемедаа рекъл:

"Седем хиляди на ръка ще ни броят, а другите ще вземем, като бастисаме селото!" Тогава младият излязъл от шатрата, преварил старците и ги убил с хората си. Да не занесат измамата долу. Сетне трябвало да се крие от гнева на Мемедаа, дълго скитал и накрая попаднал в Кацигра хан. "Моят дядо - казваше той - все напомняше, че по времето на Алтънспахълъ ние сме се отлъчили само за да намерим по-плитък брод... През поройнината... Пък сетне сме загубили пътя... Но нека се знае - мъчеше се да дигне глава - и нека се помни, че не сме всички като Мемедаа..." Така завършваше главатарят, успял да дигне само треперливия си восъчен пръст, като че изричаше заклинание: "Нека се помни!"

Имаше и едно дребно, стопено човече, което бълнуваше песни. Пееше ги в несвяст с тънко, хрипкаво гласче, с едра пот по челото и по шията посред гърчове. Най-страшни бяха неговите бълнувания. Но то не умря. Престана да бълнува, взе да говори с хората, а след някои и друг ден измъкна от торбата си гусла. До икиндия само я настройваше и подрънкваше замислено теловете с пръсти, а сетне дръпна лъка и започна:

...Султана пита, разпитва:
- Арапи черни, гаджали,
кой ще ми тука доведе
тоз страшен Даскал-комита,
тоз пусти перушенлия?
Та си му думат арали, арапите и гаджалите:
Султане, царю честити,
молим те, нази не прашай,
че той самодивско чедо е
магии знае всякакъв и люти билки омразни
нас против тебе ще върне!

Тук, в тоя хан, посред такива хора умря баба Гюрга, а след нея и Деянка - последната внучка на голямата, богата Хадживранева челяд от Перушица.

А Исмаил ага се затвори в горния кат на сарая. Премисляше всичко, броеше вините си и понякога заедно с това простенваше от ярост към старата. Есенес изведнъж реши да се изсели от Устина. Продаде на Шабан ага своя дял от чифлика. И замина далече на юг с петте си жени и с новата си беда - не само мъжка и не само негова.

Замина, без да убие никого горе, в планината, защото мисълта за разплата изведнъж му се видя издребняла и смешна. Главното не бе в това. Замина, без да прибере златото,

заровено под осмата бъчва с десетте чембера и под каменното корито при кладенеца. Не му беше до него.

А след една година се върна за малко - колкото да види брата и да подири в българското село някой оживял човек, някой, достоен за тайната на имането. Не искаше да я мъкне до гроб.

Пречеше му тя като конска муха да смисля спокойно върху последната, може би най-важна истина, която напираше да се роди из преживяното:

Щом си правоверен и ага, винаги ли създаваш предатели; лъжовност и винаги ли настъпва час, в които ставаш убиец, дори когато си по-благороден и по-справедлив от другите?

Скоро след това започна Освободителната война.

